

Lesław Spychała

ORCID: 0000-0001-7786-4497

Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego

UWAG KILKA W KWESTII CHRONOLOGII I OKOLICZNOŚCI UZNAANIA ŚW. STEFANA ZA PIERWSZEGO KRÓLA WĘGRÓW/WĘGIER. NA MARGINESIE DZIEJÓW ŚREDNIOWIECZNYCH MOTYWÓW, TEKSTÓW I KSIĄŻEK¹

**A few remarks on the chronology and circumstances of the recognition
of St. Stephen as the first king of Hungary/Hungarians.
On the margins of the history of medieval motifs, texts and books**

Summary: Based on the surviving sources, which constitute only a small part of the originally produced testimonies, one may be tempted to conclude that St. Stephen was identified as the first king of Hungary/Hungarians in the early 12th century. This happened, on the one hand, as a result of an error in the reading of the phrase (“*pii regis*” > “*primi regis*”) when the transumpt of the Pannonhalma foundation document was drawn up, on the other hand, whether it was influenced by an over-interpretation of a notation known from Pope Urban II’s letter addressed to King Coloman of Hungary in 1096, or due to the recognition of St. Stephen by the then-reigning king in his political agenda as a point of reference. These factors may have fostered the appearance of the motif of the first king in the then-

¹ W celu oszczędności miejsca i uniknięcia powtórzeń w zakresie odesłań do literatury przedmiotu zamieszczono w niektórych partiach artykułu przypisy o charakterze zbiorczym, w których zestawiono literaturę przedmiotu odnoszącą się do omawianego problemu. Konsekwencją tego była konieczność wskazania w tekście głównym przy omawianiu dotychczasowych wyników badań danych dotyczących poszczególnych badaczy, a w przypadku uwzględnienia w przypisie więcej niż jednej publikacji danego autora, niezbędne było podanie przy jego nazwisku daty jej wydania, co winno pozwolić na bezproblemowe określenie źródła informacji. W celu identyfikacji źródeł, z których zaczerpnięto cytaty, przy danych bibliograficznych znajdujących się w przypisach zamieszczono w nawiasie otwartym zapis: „cyt.”. W sytuacji, gdy w artykule przytoczono więcej niż jeden cytat z danej publikacji, stosowne odniesienia w przypisach zaopatrzone w wyżej wskazaną uwagę podane zostały w kolejności ich występowania w niniejszym tekście. Występujące w artykule przekłady z języków obcych, o ile tego nie zaznaczono, przygotowane zostały przez autora.

established *Legend of King St. Stephen*, whose authorship is attributed to Hartvik, or the *Legend of Prince St. Emeric*. Pope Innocent III's recommendation in the early 13th century that the legend of King St. Stephen, identified by scholars as a hagiography written by Hartvik, be read in churches is considered important for the spread of the motif of the first king. It affected not only the content of works of a historiographical nature, such as the chronicles of Thomas Archdeacon of Split and Martin of Opava, but also the texts of sermons preached in churches. Thus, the motif of the first, let's add, canonized king could have been widely propagated by this means, especially in a situation where at the beginning of the same century in Hungarian chronicles as the ancestor of a dynasty described as "holy kings and princes" appeared the figure of Attila, not infrequently referred to at the time by the term "flagellum Dei", bearing the royal title. Surviving testimonies from the 13th century reveal that part of the Hungarian elite regarded this figure with a clear distance, seeing a counterbalance to him in the person of King St. Stephen. Probably in the case of some sources, one must also reckon with the fact that the mention of St. Stephen as the first king of Hungary/Hungarians occurred to some extent naturally, given that in the meantime several coronations of successive rulers took place in Hungary. In the case of the spread of the motif of the first king of Hungary/Hungarians in the late medieval period, the overwhelming influence on the historiography of the Chronicle of Popes and Emperors by Martin of Opava is gripping, but one must also reckon with the influence of the texts of the legend and sermons dedicated to King St. Stephen, among others.

Keywords: knowledge about old book, medieval historiography and sermons, Hungary, king St. Stephen

Słowa kluczowe: wiedza o dawnej książce, średniowieczna historiografia i kazania, Węgry, król św. Stefan

W *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* (dalej: *Historia*) autorstwa tworzącego za czasu rządów Arpadów archidiakona Splitu Tomasz (ok. 1200/1201–†1268) określono św. Stefana, króla Węgier (1000/1001–1038, *ok. 970–†1038) mianem pierwszego króla Węgrów („primus rex Hungarorum”)².

² Niniejszy artykuł nawiązuje do publikacji: L. Spychała, «*Dux Attila*» i «*Stephanus [...] primus rex Hungarorum*». Uwagi na marginesie problematyki źródeł i metody pracy autora *HISTORII BISKUPÓW SALONY I SPLITU*, [w:] *Mundus et litterae. Studia ofiarowane Profesorowi Wojciechowi Mrozowiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2023, s. 115–143, zwł. s. 139, przyp. 52. W artykule dla zasygnalizowania pewnych zjawisk uchwytnych w późnośredniowiecznej historiografii zdecydowano się, ze względu na poręczność, na wykorzystanie jako przewodnika – w szczególności – po przekazach późnośredniowiecznych opracowania, swojego rodzaju chrestomatii stanowiącej przegląd tekstów źródłowych, przygotowanej w latach 1937–1943 przez A.F. Gombosa z indeksami autorstwa Cs. Csapodiego. Korzystając

Sformułowanie to wyprzedza współbrzmiące wzmianki kronik węgierskich, w których pojawiło się ono nie w tekście, ale – jak można wnioskować na podstawie zapisów zachowanych w obydwu rodzinach kodeksów wchodzących w skład tzw. (*Węgierskiej*) *Kompozycji kronikarskiej XIV wieku* (dalej: *Kompozycja*) – jedynie w rubryce niezachowanej redakcji łączonej ze środowiskiem franciszkanów z Budy (1332–1333). Wcześniej, ze względu na to, że w od pierwszych dziesięcioleci XIII wieku jako istotne ogniwo genealogii Arpadów w anonimowych *Gesta Hungarorum* i *Chronicon Hungarico-Polonicum* zaistniała postać Attyli, której przypisano tytuł *rex*, wystrzegano się określania syna księcia Gęzy jako pierwszego koronowanego władcy Węgier³. Określenie zastosowane przez

z tego wydawnictwa należy mieć jednak świadomość, że pozbawione jest ono kompletnie aparatu krytycznego i – jak wykazały badania – nie może rościć sobie pretensji do kompletności nie tylko biorąc pod uwagę paletę znanych źródeł, ale i ich konkretne przykłady, jak wskazane przez D. Bagi, *Steirische Reimchronik*, czy przez nas *Fragmenta Historica sive Fragmenta Austriaca*, w rzeczywistości *Annales Praedicatorum Vindobonensium*. Ostrożności ze strony odbiorcy tego wydawnictwa wymaga też okoliczność, że dokonane przez redaktora-wydawcę wyciągi z tekstów źródłowych, nierzadko bez zaznaczenia pominięcia fragmentów przywoływanego tekstu, mogą nawet wprowadzać czytelnika w błąd, stąd korzystanie z niego nierzadko wymaga sięgnięcia po możliwie najnowsze edycje źródeł, a w ich braku, po edycje wykorzystane przez A.F. Gombosa. Na pewne niedoskonałości tego wydawnictwa uwagę zwracali wcześniej L. Veszprémy i T. Körmendi. Pomimo tego jednak, ze względu na swoją poręczność, jest ono nadal wykorzystywane, czego świeżym przykładem jest monografia autorstwa E. Csukovits – zob. *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI*, t. 1–3, wyd. A.F. Gombos; t. 4, oprac. Cs. Csapodi, Budapestini 1937–1938 [reprint: Budapest 2011]; L. Veszprémy, *Nyugati források a 9. századi Pannoniáról*, [w:] *A honfoglaláskor írott forrásai*, red. L. Kovács, L. Veszprémy, Budapest 1996 (*A honfoglalásról sok szemmel*, t. 2), s. 161; E. Csukovits, *Magyarországáról és a magyarokról. Nyugati-Európa magyar képe a középkorban*. Budapest 2015 (*Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések / Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes*), s. 9; eadem, *Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages*, Roma 2018 (*Viella Historical Research*, t. 11), s. 10; T. Körmendi, *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati forrásainak kritikája*, Budapest 2019 (*Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések / Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes*), s. 7; *Ottokar aus der Gaal. Stájer rimes krónika (részletek)*, tłum., wstęp i kom. D. Bagi, Budapest 2023 (*Arpadiana*, t. 11), s. 51–52; L. Spychała, *Węgrzy jako «pars aliqua gentis Massagetum»*. *Ślady późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej uczoneści w dziele Tomasza archidjaka Splitu*, cz. 2/2, „*Studia Antiquitatis et Medii Aevi Inchoantis*” 2024, t. 9, s. 133–134.

³ L. Spychała, «*Dux Attila*», s. 132–134. W konsekwencji wprowadzenia do rubryki tzw. kroniki narodowej wzmianki o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrov/Węgier czerpiący z niej nieznanymi z imienia, nie będący Węgrem autor tzw. *Chronicon Monacense*, dokonując streszczenia przekazu, w którym znajdowała się rubryka określająca św. Stefana jako „*primus rex Hungarorum*”, wprowadził ją bezpośrednio do narracji swojego dzieła nie dostrzegając, że Attylę wymienił wcześniej jako króla Węgier, jeszcze przed św. Stefanem. *Chronicon Monacense*, wyd. A. Dománovszky, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 57 (*Nomina regum Hungariae*), rozdz. 2, s. 58–59, rozdz. 28, s. 66; L. Spychała, *Chronicon Monacense*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 1: *A–I*, red. G. Dunphy i in., Leiden-Boston 2010, s. 370–371. Analogie do przypadku *Chronicon Monacense* dostrzec można także w tekstach zaliczanych do tzw. *Chronicon*

Tomasza najprawdopodobniej zaczerpnięte zostało z *Legendy króla św. Stefana* (po 1100 r.), której genezę zwykle wiąże się z osobą Hartvika (ok. 1050–ok. 1112) (dalej: LSSH), identyfikowanego jako biskup Győr⁴, oraz początkami XII stulecia, a więc okresu, gdy nie jest poświadczony, aby w świadomości przynajmniej elit węgierskich władca Hunów wiązany był z dynastią władającą Węgrami⁵. Nie bez znaczenia jednak w kwestii określenia genezy wskazanej wzmianki dziejopisa z Dalmacji może być okoliczność, iż legenda ta, z którą identyfikują badacze zastosowany w rejestrze pism kancelarii papieskiej zwrot „vita sancti Stephani Regis Ungarie”, na mocy decyzji papieża Innocentego III (wł. Lotario di Segni, 1198–1216, *1160/1161–†1216) z 1201 r. skierowanej do arcybiskupa Kalocsy i jego sufraganów, miała być czytana w kościołach, a więc stać się „urzędowym” tekstem na dzień *officium* króla św. Stefana. To z kolei przyczyniło się nie tylko do jej popularności, ale i pojawienia się kazań w rodzaju *De sancto rege Stephano* ([Sermo – LS] *secundus de eodem*), zawierającego wzmiankę „Święty Ste-

Knauzianum (rękopisy XV²–XVI w.), poprawnie zwanych niekiedy w literaturze przedmiotu *Series ducum et regum Hungariae*, które oparto, jak się sądzi, na tekście wchodzącego w skład *Kompozycji* przekazu z rodziny *Chronicon Budense*. Zawierają one, jak można stwierdzić na podstawie dotąd opublikowanych tekstów wzmiankę o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów, mimo iż podają wcześniej również informację o wyborze Attyli na króla Węgrów. Nieco odmiennie prezentuje się przekaz zachowany w kodeksie przechowywanym w Budapeszcie (Magyar Országos Levéltár, sygn. P 108 Red. Esterházy-levéltár, rep. 71, nr 13, s. 371–380). Co prawda, w nim również pojawia się informacja o św. Stefanie jako pierwszym królu, tyle że użyto tu nazwy Hunów, a jego pierwszeństwo w zakresie uzyskania korony królewskiej powiązано z konwersją Węgrów na prawdziwą wiarę, w rozumieniu chrześcijańską („primus rex Hunorum post conuersionem ad fidem orthodoxam”), co można ocenić jako próbę wybrnięcia z dostrzeżonego przez autora tekstu dysnansu w wykorzystanym przez niego źródle, względnie – co mało prawdopodobne – skryba dał wyraz znajomości listu Urbana II (zob. poniżej). Nie oznacza to jednak, że również on nie popadł w sprzeczność, tym razem w kwestii genealogii Arpadów. Z jednej strony zapisał, że „pokolenia królów i książąt Węgrów biorą swój początek od przodka króla Attyli” („Generaciones regum et ducum Hungarorum incipiendo ab avo Athile regis”), a z drugiej stwierdził, że „od Arpada pochodzą wszyscy królowie i książęta Węgier” („a quo Arpad progeniti sunt omnes reges et duces Hungarie”), a więc w świetle redakcji tej kroniczki także Attyla! Zob. *Chronicon Knauzianum et Chronica minora eidem, coniuncta*, wyd. E. Bartoniek, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. 2, s. 327, 329; P. Rókey, *Krónikatanulmányok*, Debrecen 1999, s. 121; L. Spychała, *Chronicon Knauzianum*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 1, s. 356–357; G. Mikó, *Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századbeli törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez*, [w:] *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*, red. idem, B. Péterfi, A. Vadas, Budapest 2012, s. 582, 583; G. Mikó, *Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg. Egy ismeretlen 15. századi krónika tanuskodása*, „Történelmi Szemle” 2013, nr 1, s. 17–18; W. Mrozowicz, L. Spychała, *Tradycja o królach węgierskich we wrocławskiej kompilacji kronikarskiej ze schyłku średniowiecza*, [w:] *Dux, milites et clerici, mercatores et scriptores... Z badań nad dziejami elit w średniowieczu i dobie nowożytnej*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2021 (Scripta Historica Medievalia, t. 6), s. 124 (nota nr 1); s. 125 (nota nr 9).

⁴ O Hartviku, zob. L. Spychała, «*Dux Attila*», s. 126–127, przyp. 25–26.

⁵ Idem, *Węgrzy jako «pars aliqua gentis Massagetum»*, s. 113–114, 116–118.

fan, pierwszy król tego ludu [Węgrów – LS]” („Sanctus Stephanus, ipsius gentis [Hungarorum – LS] rex primus”), zachowanego w kolekcji znanej jako *Sermo-nes Quinqueecclesienses* (dalej: SQ), których powstanie datowane jest na okres nie późniejszy niż druga połowa XIII w.⁶

W związku z powyższym nasuwa się pytanie, kto, kiedy i na podstawie jakich przesłanek określił św. Stefana jako pierwszego króla Węgier, względnie Węgrów. Interesować nas też będą drogi rozpowszechniania się tego rodzaju przekonania przede wszystkim przed powstaniem *Historii* (1266). W kontekście powyższego należy jednak zasygnalizować, że postępowanie oparte musi być na zachowanych świadectwach pisanych, a te stanowią zaledwie ułamek tego, co wytworzono w interesującym nas okresie (zob. szerzej poniżej).

Legendy kanonizowanych przedstawicieli dynastii Arpadów

Mając na uwadze okoliczność, iż archidiakon Splitu musiał znać tekst LSSH, przyjrzeć się wypada zachowanym legendom, które powstały kilkadziesiąt lat po śmierci króla św. Stefana, a więc sytuacji, gdy w tym czasie na Węgrzech miało miejsce kilka koronacji królewskich. Nie pojawia się w nich jednak *expressis verbis* zapiska, że syn księcia Gézy był pierwszym królem Węgrów/Węgier. W *Legendzie mniejszej króla św. Stefana* (po 1083 r.) jest on wzmiankowany jedynie jako „sławny król Pannończyków” („rex inclitus Pannoniorum”)⁷, a w *Legendzie większej króla św. Stefana* (1077–1083) poinformowano o jego koronacji i użyto tytułu króla⁸. Jedynie w LSSH, brzemiennej matce św. Stefana ukazuje się św. Stefan męczennik, który zapowiada, że urodzi syna, któremu jako pierwszemu spośród swojego ludu przypadnie korona i królestwo („cui primo in hac gente corona debetur et regnum”)⁹. W ocenie J. Deér’a, Gy. Kristó i M. Font

⁶ Niniejszy artykuł nawiązuje do tekstu: idem, «*Dux Attila*», s. 115–143. Zob. też poniżej.

⁷ *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta*, wyd. E. Bartoniek, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. 2, rozdz. 1, s. 393. Zob. poniżej, przyp. 11, o znaczeniu terminu „Pannones”, „gens Pannonica / Pannoniorum”, „Pannonia” itp. w tytułaturze królów Węgier.

⁸ *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 9, s. 384–385; rozdz. 12, s. 388; rozdz. 14, s. 389.

⁹ Kontekst brzmi następująco: „Apparuit illi [Geysae uxori - LS] [...] beatus levita et prothomartyr Stephanus [...] qui eam alloqui taliter cepit: [...] filium paries, cui primo in hac gente corona debetur et regnum”. W redakcji tej legendy, znanej z tzw. *Legendarium* z Seitz, w edycji N.L. Szelestei interesujące nas miejsce tekstu brzmi: „cui prima in hac gente corona debetur et regnum”. *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 3, s. 406; N.L. Szelestei, *A seitz legendarium Szent István-legendája*, „Magyar Könyvszemle” 1991, t. 107, nr 1-2, s. 6. O chronologii powstania legend o św. Stefanie i ich wzajemnym stosunku: *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, s. 365–376; *Szent István király legendái*, tłum. Á. Kurcz, [w:] *Árpád-kori legendák és intelmek*, red. G. Érszegi i in., Budapest 1987, s. 187; Gy. Kristó, *A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae”. „Acta Historica” 1990, t. 90, s. 43–62; K. Szovák, *Stephani regis maior et minor, atque Legenda ab Hartvico*

autor tych słów, identyfikowany z Hartvikiem, nawiązał tu do listu papieża Urbana II (fr. Odo de Lagery, 1088–1099, * ok. 1035–†1099) z 27 lipca 1096 r. skierowanego do króla Węgier Kolomana (węg. Könyves Kálmán, 1095–1116, *ok.1170–†1116), w świetle którego „Niech teraz twoja gorliwość [religijna] rozważy, że bogobojny książę Stefan jako pierwszy z twojego rodu przyjął wyznanie wiary od Świętego Apostolskiego Kościoła Rzymskiego i okazał się godny prawa do tytułu królewskiego”¹⁰.

episcopo conscripta (*Szent István kisebb és nagyobb legendája valamint a Hartvik püspök által irt legenda*), [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. 2, Budapest 1999, s. 771–772; K. Szovák, *Legenda Sancti Emerici ducis. (Szent Imre herceg legendája)*, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. 2, Budapest 1999, s. 777–778; G. Érszegi, *István-legendák*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, t. 2: H–Ö, red. L. Péter, Budapest 2000, s. 955–956; G. Thoroczkay, *A Hartvik-legendája a XIX-XX. századi történetírásban*, „Fons” 2003, t. 10, nr 1, s. 21–64: passim; idem, *A Hartvik-legendája a XIX-XX. századi történetírásban (historiográfiai áttekintés)*, [w:] idem, *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*, Budapest 2009 (TDI-Könyvek, t. 9), s. 171–214: passim. W *Chronicon Hungarico-Polonicum*, źródle którego autor korzystał z LSSH (zob. powyżej) stosowna fraza „cui primo in hac gente corona debetur et regnum” została uwieczniona jako „cui primo unigenito (sic!) corona debetur et regnum”, czyli św. Stefan zamiast uzyskać jako pierwszy spośród swojego ludu koronę królewską, uzyskał ją jako pierworodny! Zgodzić się tu trzeba z R. Grzesikiem, którego zdaniem przekaz *Kroniki węgiersko-polskiej* postępuje w tej partii tekstu „dosłownie za Hartvikiem, a nieliczne odmianki mogą być omyłkami kopistów” – zob. *Chronicon Hungarico-Polonicum*, wyd. I. Deér, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum...*, rozdz. 4, s. 306; *Chronica Hungarica-Polonica*, 1: *Textus cum varietate lectionum*, wyd. B. Karácsonyi, Szeged 1969 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, t. 26), rozdz. 4, s. 25; *Żywoć św. Stefana, króla Węgier, czyli Kronika węgiersko-polska*, tłum., wstęp i kom. R. Grzesik, Warszawa 2003, rozdz. 4, s. 66; idem, *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań 1999 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej, t. 56), s. 36–37.

¹⁰ „Reminiscat tunc strenuitas tua [Columbani (sic!) – LS] religiosi principis Stephani, qui generis tui primus a sancta Romana et apostolica Ecclesia fidei religionem suscepit et regalis dignitatis iura promeruit – zob. *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, t. 1: *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*, wyd. G. Györffy i in., Budapestini 1992, nr 109, s. 317; *Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI-XIV. század*, wyd. L. Makkai, L. Mezey, Budapest 1960 (Nemzeti Könyvtár. Levelsztár), s. 95; J. Deér, *Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation*, „Archivum Historiae Pontificae” 1964, t. 2, s. 158; Gy. Kristó, *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest 2002 (A Történettudomány Kézikönyve), s. 25–26. W naszej ocenie wspomniane tu „pierwszeństwo” Stefana odnosi się w pierwszym rzędzie do przyjęcia wiary chrześcijańskiej, a niekoniecznie godności królewskiej. Zdaniem M. Font także zachowana w tekście *Kompozycji*, a dokładniej *Kroniki ilustrowanej*, uznawanej za zawierającą fragmenty wcześniej powstałych redakcji tzw. „narodowej kroniki”, wzmianka, w świetle której „[...] Koloman, syn króla Gézy, jest zgodnie z prawem koronowany” („Colomanus filius Geysae regis in regem legitime coronatur”), koresponduje z tekstem Hartvika i wymową pisma papieskiego. Adnotacja tego rodzaju nie znajduje się jednak w tekście samej narracji kroniki, lecz zamieszczono ją w rubryce (rozdz. 142), a te w naszej ocenie powstały przynajmniej po części najprawdopodobniej w niezachowanej redakcji kroniki autorstwa franciszkanów z Budy (1332–1333). W tym jednak przypadku – sądząc po zamieszczonym w wy-

Motyw św. Stefana jako pierwszego króla Węgrów czy Węgier pojawia się także w przekazie znanym jako *Legenda S. Emerici ducis* (dalej: LSE, między 1109–1116, względnie przed 1150), pomimo, że zachowane teksty tego żywota rozpoczynają się w odmienny sposób („beatus Stephanus primus rex noster” / „gloriosus rex primus Stephanus” czy „beatus Stephanus, primus rex Ungarie”)¹¹.

daniu kroniki z 1937 r. aparacie krytycznym – jest ona rezultatem działalności rubrykatora *Kroniki ilustrowanej*. W innych bowiem kodeksach *Kompozycji* wskazanych przez wydawcę tekstu S. Domanovszky’ego, nie tylko zaliczanych do rodziny budzińskiej, ale i wiedeńskiej, czyli inaczej *Kroniki ilustrowanej*, nie ma w ogóle wzmianki „legittime” w rubrykach. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku rubryki *Kroniki ilustrowanej* (rozdz. 160) dotyczącej koronacji Béli Šepego (węg. II. (Vak) Béla 1131–1141, * 1109–† 1141) określonej jako „legittime”. *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, wyd. A. Domanovszky, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, rozdz. 142, s. 420, przyp. † oraz przyp. ††; rozdz. 160, s. 446, przyp. * i przyp. **; *Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. XIV / Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*, wyd., tłum. J.M. Bak, L. Veszprémy, wstęp N. Kersken, Budapest-New York 2018 (Central European Medieval Texts, t. 9), rozdz. 142, s. 264; rozdz. 160, s. 296; M. Font, *Így élt Könyves Kálmán*, Móra Ferenc Könyvkiadó, [Budapest] 1993, s. 51; eadem, *Könyves Kálmán és kora*, Szekszárd 1999 (IPF-Könyvtár, t. 1), s. 28; eadem, *Koloman the Learned, King of Hungary*, tłum. M. Miklán, Szeged 2001, s. 28. Przysłówek „legittime” zamieszczony w rubrykach *Kroniki ilustrowanej* wyraźnie nawiązuje do treści kryjących się pod pojęciem „legitimitas”, któremu przeciwstawiono „idoneitas”, odnoszących się odpowiednio do roszczeń do panowania na zasadzie dziedziczenia (niem. „Geblütsrecht”) i zdatności, przydatności do rządzenia. Szerzej na ten temat wraz z przedstawieniem literatury przedmiotu i stanu badań, zwł. D. Bagi: I. Tringli, *Idoneitas*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 278; I. Tringli, *Legitimitás*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 401; M. Font, *Így élt Könyves Kálmán*, s. 47–49; eadem, *Könyves Kálmán és kora*, s. 26–27; eadem, *Koloman the Learned*, s. 26; L. Veszprémy, *Royal Saints in Hungarian Chronicles, Legends and Liturgy*, [w:] *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, red. L.B. Mortensen, Copenhagen 2006, s. 226; D. Bagi, *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*, Pécs 2017, s. 312–379, zwł. s. 312–316, 335–336; idem, *Divisio regni. The territorial divisions, power struggles, and dynastic historiography of the Árpáds of 11th- and early 12th-century Hungary, with comparative studies of the Piasts of Poland and the Přemyslids of Bohemia*, tłum. J. Vincz, Budapest 2020 (Árpádiana, t. 2), s. 265–320, zwł. s. 265–268, 284–285.

¹¹ W rozdz. 6 pojawia się wzmianka o Stefanie, pierwszym [królu] Pannonii („Sanctus Stephanus primus Pannonie”), bez powiązaniego z nią terminu „rex”. B. Hóman zwrócił uwagę, że w XI–XII wieku stosowano poza Węgrami równoległe określenia „rex Ungariae” i „rex Pannoniae”. Na samych Węgrzech tego rodzaju zjawisko poświadczane jest tylko w LSE, której powstanie datował ten badacz na okres rządów króla Kolomana. Węgry przede wszystkim w źródłach XI–XII w. określano jako Pannonię („Pannonia”, „regnum Pannonicum”), a ich mieszkańców jako „Pannones”, „gens Pannonica / Pannoniorum”. W zachowanych świadectwach XIII stulecia proweniencji węgierskiej nie jest poświadczona nazwa „Pannonii” na oznaczenie Węgier. Zaznaczyć należy, że zapis znajdujący się w przekazie znanym z kodeksu pochodzącego z biblioteki hr. Ossolińskich z Lwowa, oznaczonego sygłą L, datowanego na XV wiek, w przypadku którego w węgierskiej literaturze przedmiotu podnoszono (Cs. Csapodi, K. Szovák), że po raz ostatni widziała go w 1938 r. E. Bartoniek, a więc wydawca legendy, w brzmieniu „gloriosus rex primus Stephanus” odnosi się do władcy o imieniu Stefan jako pierwszym noszącym to imię, podczas gdy w innych

Tekst LSE znany jest z szeregu zachowanych, powstałych w XIV–XVI w. rękopisów, ale tylko jednego datowanego na okres wcześniejszy, zanim pojawiły się w rubrykach kronik węgierskich określenia św. Stefana jako pierwszego króla Węgrów/Węgier. Manuskrypt ten przechowywany jest w bibliotece klasztoru cystersów w Rein (dawniej Reun (Styria), sygn. 69, k. 38r–41r) i datowany był przez E. Bartoniek, S. Tóth, A. Vizkelety’ego i K. Szováka na XII/XIII w.¹², przez A. Weis’a, L. Erdélyi’ego i W. Steinmetza na XIII w.¹³ Cs. Csapodi określił czas

kodeksach *Legendy* dotyczy on frazy „rex noster” / „rex Ungarie”. Temu przechowywanemu obecnie w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich we Wrocławiu rękopisowi o sygn. 1944/II uwagę poświęcił ostatnio A. Querét-Podesta – zob. *Legenda Sancti Emerici ducis*, wyd. E. Bartoniek, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 445, 447, 449 (cyt.); C.A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*, Cambridge 1953, s. 170; *Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratának lelőhelykatalógusa*, oprac. Cs. Csapodi, K. Csapodiné-Gárdonyi, Budapest 1995 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei / Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, S.n. t. 34 (109)), s. 84; K. Szovák, *Legenda Sancti Emerici ducis*, s. 777–778 (pełniejszy wykaz rękopisów oparty na udostępnionych przez E. Madas informacjach, wskazujących również na cztery rękopisy *Legenda aurea* Jakuba z Varazza (łac. Iacobus de Voragine, wł. Iacobo da Voragine/Varazze) (1228–1298) z XIV–XV w.); A. Querét-Podesta, *La prologue de la Vie de Saint Emeric du manuscrit 1944/II de l’Ossolineum de Wrocław et la diffusion des chroniques médiévales hongroises en Pologne*, [w:] *Mundus et litterae*, s. 145–155. O tytułaturze „rex Pannoniae” itp., zob.: B. Hóman, *A magyar nép neve a középkori latinságban*, cz. 1–3, „Történeti Szemle” 1917, t. 6, s. 153–154, 252–253, 256–257; 1918, t. 7, s. 1–7, 13, 15–22; idem, *A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban*, „Magyar Nyelv” 1918, t. 14, s. 64–67; idem, *A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban*, [w:] idem, *Történetírás és forráskirtika*, Budapest 1938, s. 211–212, 215, 225, 227, 229–237, 239–242, 244–250 oraz [w:] idem, *Történetírás és forráskritika*, 1, Máriabesenyő–Gödöllő 2003 (Historia incognita. Ser. I: Történettudomány, t. 6: Hóman Bálint munkái, t. 2), s. 196–197, 204, 206–212, 215–220; L. Veszprémy, *Pannonia*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 526.

¹² *Legenda Sancti Emerici ducis*, s. 445; S. Tóth, *Magyar és lengyel Imre-legendák*, Szeged 1962 (Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, t. 40), s. 3; A. Vizkelety, *Szent Imre herceg legendája*, [w:] *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, Budavári palota 1985. november 12–1986. február 28*, red. idem, Budapest 1985, nr 18, s. 86; K. Szovák, *Legenda Sancti Emerici ducis*, s. 777. Zdaniem E. Bartoniek żaden z innych znanych przekazów legendy nie stanowił podstawy dla tekstu zachowanego w manuskrypcie z Rein, gdyż wszystkie one wykazują w stosunku do niego rozbieżności w różnym zakresie i w różnych miejscach. Uznała ona redakcję wstępu do legendy zachowaną w tym kodeksie za oryginalną. Z kolei S. Tóth doszła do wniosku, że „oryginalne” („eredeti”) jest wprowadzenie do kodeksów V (Wiedeń, Österreichische Nationalbibliothek, sygn. Cod. 3662, XV w.) i M (Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, sygn. Clm 18624, schyłek XV w.) legendy – zob. *Legenda Sancti Emerici ducis*, s. 446–447; S. Tóth, *Magyar és lengyel Imre-legendák*, s. 6, przyp. 15; s. 29, 32; J.L. Csóka, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Budapest 1967 (Irodalomtörténeti Könyvtár, t. 20), s. 215.

¹³ W manuskrypcie tym znajduje się też LSSH – zob. *Handschriften-Verzeichniss der Stiftsbibliothek zu Reun*, oprac. A. Weis, [w:] *Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stiftete*, t. 1: *Reun, Heiligenkreuz-Neukloster, Zwettl, Lilienfeld*, Wien 1891 (Xenia Bernardina, cz. 2:

powstania kodeksu jako całości na XIII i XV w., mając zapewne na względzie dopisane w nim noty¹⁴. M. Zalán, S. Tóth i Cs. Csapodi na podstawie widniejących w kodeksie XV-wiecznych adnotacji („Martinus de Odenburg”; „Capella sancti spiritus in Supronio”) powiązali jego proveniencję z Węgrami, a konkretnie z Sopron. Ustalono, że obecny kształt kodeks przyjął w XVI w., kiedy teksty proveniencji węgierskiej znalazły się w Rein i zostały wówczas współoprawione z tzw. *visionarium* powstałym w tymże klasztorze w XIII stuleciu, zawierającym, jak wskazała E. Madas, sporządzoną w końcu XIII stulecia adnotację: „Hic liber est sancte Marie in Runa”¹⁵.

Mając na względzie okoliczność, że w różnych rękopisach tej legendy pojawia się wzmianka o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów/Węgier, lub jako pierwszym władcy o tym imieniu, niezależnie od zastosowanej frazeologii czy zrozumienia tekstu przez kopistów, określenie „primus” musiało się znajdować w nieznanym jej archetypie, względnie – czego nie można *a priori* wykluczyć – redakcji, która legła u podstawy znanych tekstów.

W literaturze przedmiotu brak jest zgody co do identyfikacji autora LSE. Punkt wyjścia, czy też podstawę ustaleń w tej materii stanowi tekst legendy. Ze względu na pojawiające się w niej wzmianki w rodzaju „nasz pierwszy król” / „nasz król i apostoł” („primus rex noster” / „noster rex et apostolus”), badacze skłonni byli osobę autora identyfikować z Węgrem, co uznać należy za rezultat rozpowszechnionego w XIX i XX w. postrzegania dziejów narodów jako jednostek homoge-

Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte der oesterreichisch-ungarischen Ordensprovinz, t. 1), nr 69, s. 45; *Szent Imre legendája*, [wyd.] L. Erdélyi, [Budapest] 1930 [reprint: Veszprém 1995], s. 39; *Handschriftenverzeichnis der Stifts-Bibliothek zu Rein*, oprac. W. Steinmetz auf der Grundlage des Handschriftenverzeichnisses in XENIA BERNARDINA, II.1 (1891) von P.A. Weis, 1999-2014, na prawach rękopisu, https://unipub.uni-graz.at/obvugrkatologe_mod/content/titleinfo/2434763 [dostęp 4.10.2023].

¹⁴ *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon*, t. 2, nr 2536, s. 181.

¹⁵ W zbiorze rękopisów tego klasztoru Cs. Csapodi wymienia dwa manuskrypty węgierskiej proveniencji. E. Madas, badając zachowane świadectwa kultu węgierskich świętych w średniowieczu, zwróciła uwagę, że teksty im poświęcone z okresu XII–XIII wieku zachowały się tylko w kolekcjach zlokalizowanych poza obszarem historycznych Węgier. Jako przyczynę tego stanu rzeczy wskazała straty poniesione na przestrzeni stuleci w zakresie zlokalizowanych tam zasobów średniowiecznych ksiąg – zob. M. Zalán, *Árpád-kori magyar vonakozású kéziratok az osztrák kolostorok kéziratárában*, „Pannonhalmi Szemle” 1926, t. 1, nr 1, s. 60–62; S. Tóth, *Magyar és lengyel Imre-legendák*, s. 3; *Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke / Liste der ausländischen Bibliotheken, in denen sich Hungarica-Material befindet*, t. 1: *Ausztria-Österreich*, oprac. I. Kovács, Faragó Lászlóné, Budapest 1990, nr 34, s. 36–37; *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon*, t. 2, nr 2536, s. 181; *Ariadne*, s. 84; E. Madas, *Die heiligen ungarischen Könige in zisterziensischen Legendarien am Ende des 12. bis Anfang des 13. Jahrhunderts*, [w:] *Zisterziensersisches Schreiben im Mittelalter – Das Skriptorium der Reiner Mönche. Beiträge der Internationalen Tagung im Zisterzienserstift Rein, Mai 2003*, red. A. Schwob, K. Kranich-Hofbauer, Bern-Berlin-Bruxelles 2005 (Jahrbuch für Internationale Germanistik, t. 71), s. 219 przyp. 2; s. 228 (cyt.).

nicznych i przenoszenia do okresu średniowiecza samoidentyfikacji poddanych z narodowością, a nie z osobą panującego. Niezależnie od tego, już I. Madzsar wskazał *per analogiam*, że przybyły z zagranicy Alberyk („Albericus”) w pocz. XII w., redagując tłumaczenie na język łaciński postanowień synodu w Tarcal, użył w przedmowie do nich w odniesieniu do św. Stefana zwrotu „nasz święty ojciec Stefan” („sanctus pater noster Stephanus”). E. Madas, na podstawie ortografii tekstu legendy z Rein, jednoznacznie stwierdziła, że tekstu nie spisano na Węgrzech, a jedną z istotnych przesłanek stanowiła forma zapisu imienia Emeryka, poświadczona w zachowanych kodeksach *Legendy* – „Heinricus”, w sytuacji, gdy na Węgrzech stosowano lekcje „Emericus”/„Hemericus”¹⁶. C.A. Macartney, ze względu na zastosowanie niemieckiego wariantu imienia księcia, określił autora *Żywota* jako przebywającego na Węgrzech niemieckiego mnicha.

Genezę *Legendy* łączy się zazwyczaj ze środowiskiem benedyktynów, wskazując na Pannonhalmę (E. Bartoniek, J. Horváth jr, J. Török, K. Szovák). Niekiedy identyfikowano jej autora z zakonnikami tego opactwa, Maurem (łac. Maurus, węg. Mór, * ok. 1000–† ok. 1075), późniejszym biskupem Pécs (1036–ok. 1075) (D. Vargha, I. Madzsar, J. Bollók), względnie z Walferem (ok. 1150) (J.L. Csóka). Część badaczy, za L. Erdélyim (G. Csóka, K. Szovák w formie hipotezy), widziała autora legendy w osobie gościa („hospes”), imieniem Fulco († 1146), który ok. 1100 r. przybył na Węgry i, jako osoba świecka zaznajomiona ze sztuką pisma, świadczył posługę („clericalis servitio”) na rzecz księcia Álmosa (*1070–†1127), a następnie służył arcybiskupowi Ostrzyhomia (węg. Esztergom) Serafinowi (węg. Szeráfin, 1095–1104) i pięciu kolejnym biskupom Veszprém, o czym sam informował w wystawionym w 1146 roku testamencie. Tekst dokumentu – co być może jest nie bez znaczenia – niegdyś przechowywanego w opactwie w Pannonhalma, jak i sama wzmianka o dokonanej przez Fulco donacji na rzecz tego klasztoru, pozwalają wnioskować o jego związkach z tym opactwem, przy czym zdaniem badaczy, układ tekstu legendy wskazuje dodatkowo, że mógł być on przeznaczony do celów liturgicznych, a szczególnie lektury zakonników.

Wspomnieć wypada, że część historyków skłonna była przypisywać autorowi tego *Żywota* znajomość LSSH, w której napisano, iż Stefan jako pierwszy ze swojego ludu uzyska koronę (zob. powyżej). Pojawił się też pogląd, w świetle którego to Hartvik miał korzystać z tekstu legendy poświęconego synowi pierwszego króla¹⁷. Zajęcie takiego, a nie innego stanowiska w kwestii chronologii

¹⁶ Zob. poniżej, zastosowanie imienia „Heinricus” na określenie Emeryka oraz terminu „rex noster” w odniesieniu do św. Stefana w SQ.

¹⁷ Stan badań nad *Legendą księcia św. Emeryka*, w szczególności dotyczący jej autorstwa oraz stosunku do LSSH, do roku 1938 omówiony został przez E. Bartoniek, do roku 1962 przez S. Tóth, a do schyłku XX w. zarysowany przez K. Szováka – zob. *Árpád-kori oklevelek 1001–1196 / Chartae antiquissimae Hungariae*, wyd. Gy. Györffy, Budapest 1997, nr 58, s. 58; L. Erdélyi, *Magyar művelődéstörténet*, t. 2: *A keresztény társadalom szervezése. Az Árpád-királyok kora, 1300–1301*,

powstania, w szczególności legendy poświęconej synowi św. Stefana, powoduje, że odmiennie może być w przypadku tych źródeł postrzegana geneza określenia

Kolozsvár 1918, s. 14–16; idem, *Árpádok: A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebb története 1301-ig*, Budapest 1922, s. 302; *Szent Imre legendája*, s. 42–46; I. Madzsar, *Szent Imre herceg legendája*, „Századok” 1931, t. 65, s. 53–57; D. Vargha, *Költői szépségek Szent Imre őslegendájában*, „Győri Szemle” 1933, t. 4, s. 43 przyp. 1; *Legenda Sancti Emerici ducis*, s. 443–448; L. Erdélyi, *Ötven historikus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma*, Budapest-Szeged 1941, s. 30–31; J. Horváth (ifj.), *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest 1954, s. 153; C.A. Macartney, *The Medieval Hungarian Historians*, s. 170–171; S. Tóth, *Magyar és lengyel Imre-legendák*, s. 5–16, 34; J.L. Csóka, *A latin nyelvű történeti irodalom*, s. 199–202, 215, 224; A. Vizkelety, *Szent Imre herceg legendája*, nr 18, s. 87; *Imre herceg legendája*, tłum. J.G. Csóka, [w:] *Árpád-kori legendák és intelmek*, s. 205; J. Török, *Szent Imre a történelmi kutatások világánál*, [w:] *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*, red. idem, Budapest 1994 (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának orozata, t. 10), s. 202–203; J. Bollók, *A Szent Imre-legendá*, [w:] *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, t. 1, red. I. Takács, K. Szovák, M. Monostori, Pannonhalma 1996, s. 342–344; K. Szovák, *Legenda Sancti Emerici ducis*, s. 777; G. Érszegi, *Imre-legendá*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, t. 2, s. 944; E. Madas, *Die heiligen ungarischen Könige*, s. 227–228. Jeśli, z jednej strony wziąć pod uwagę brzmienie wskazanej wyżej frazy w rękopisie *Legendy o księciu św. Emeryku z Lwowa* (obecnie Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, zob. powyżej), a z drugiej uznać za zasadną hipotezę L. Erdélyiego i podążających za nim badaczy, że autorem tejeże mógł być Fulco, to warto zauważyć, że ten w swoim testamentie wspominał m.in., iż z łaski królów Stefana, tu w rozumieniu Stefana II (węg. II. István, 1116–1131, *1101–†1131) i Béli II zwanego Ślepym (węg. II (Vak) Béla, 1131–1141, *1108/1110–†1141) otrzymał „p[re]diu[m] [...] q[uo]d est in Wamma”. Można by więc wysunąć hipotezę, że Fulco powiązał z imieniem św. Stefana liczebnik „primus”, albowiem wiedział, że na Węgrzech rządził też jego imiennik, który dokonał powyższego nadania. Jest to jednak wyjaśnienie najmniej prawdopodobne, albowiem stosowna lekcja „gloriosus rex primus Stephanus” znajduje się tylko w jednym manuskrypcie *Legendy*, do tego dość późnym i stanowi zapewne interpretację kopisty – por. *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*, nr 58, s. 58. Termin „Wamma” wywiedziony został przez badaczy od węgierskiego słowa „vám” – „clo” i zapewne odnosi się do miejsca jego pobierania. Zdaniem Gy. Györfy’ego, za nim G.F. Szabó i B. Weisz chodzi tu o miejscowość Váma, obecnie wchodząca w skład Pusztaváma w komitacie Fejér – zob. *Az Árpád-kori magyarországi történeti földrajza*, 2: *Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye / Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae*, 2: *Comitatus Dobokiensis, Albensis Transilvanensis, Strigoniensis, Albensis, Fogarasiensis, Gömöriensis et Jauriensis*, oprac. Gy. Györfy, Budapest 1987, s. 413–414 (Váma); *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, red. L. Benkő i in., t. 2: *Kor–Zs*, Budapest 1994, s. 1603 (vám); G.F. Szabó, *A vám a középkori magyar helységnevekben*, „Névtani Értesítő” 1999, t. 36, s. 61–62; B. Weisz, *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*, Budapest 2013 (MTE Adattárak / MHH Elenchi), s. 416–417; M. Druga, *Benediktínske kláštéry a ich donátori v Arpádovskom Uhorsku*, Bratislava 2022, s. 209. Por. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, red. L. Benkő, L. Kubinyi, L. Papp, t. 3: *Ö–Zs*, Budapest 1976, s. 1084 (vám). O władcach Węgier noszących imię „Stefan”, zob. Gy. Kristó, *Árpádok*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 62–65 (tablica genealogiczna); F. Makk, *II. István*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 292–293; idem, *Makk, III. István*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 293; idem, *IV. István*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 293–294; Gy. Kristó, *V. István*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 294; Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, [Budapest] 1995, s. 149–160, 190–196, 200–203, 267–273, tablice genealogiczne nr 2, 3, 5.

św. Stefana czy to jako pierwszego króla, czy też jako tego, który pierwszy spośród Węgrów uzyskał koronę.

W każdym razie pojawienie się w początkach XII w. wzmianki o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów/Węgień można spróbować tłumaczyć na wiele sposobów. Od czasów syna Gézy, na Węgrzech miał miejsce cały szereg koronacji królewskich, przy tym postać Attyli nie znalazła sobie jeszcze miejsca w genealogii Arpadów czy historii Węgrów, albowiem za pierwszy zachowany przejaw węgierskiej „tradycji” o Attyli uznaje się obecnie anonimowe *Gesta Hungarorum*. Ponadto, do schyłku XII w., okres pogańskiej przeszłości Madziarów nie znajdował uznania w oczach powiązanych z dworem królewskim, wywodzących się spośród duchownych, dziejopisarzy¹⁸. Z tej więc perspektywy przymiotnik

¹⁸ Także B. Hóman sądził, że chrześcijański światopogląd, sposób myślenia, spojrzenie na historię i świat uczuć całkowicie wykluczały możliwość, żeby autor węgierskich „pragesta” sformułował ideę huńsko-węgierskiego pokrewieństwa, a przynajmniej zniekształcił motywami huńskimi genealogię Arpadów. Gy. Kristó podkreślał, że kronika, względnie kroniki węgierskie, powstałe przed XIII stuleciem, poza paroma wyjątkami dotyczącymi węgierskiej prahistorii przejętymi z piśmiennictwa łacińskiego, zaczynały się od epoki rządów św. Stefana, a w centralnym punkcie narracji znajdowały się postacie władców węgierskich. Pierwszy redaktor „kroniki narodowej” miał krytycznym okiem spoglądać na pogańską przeszłość Węgrów. Jego punkt widzenia wyznaczały postępy chrześcijaństwa na Węgrzech i interesy domu panującego. Tym samym badacz ten wyraźnie podzielił pogląd wyrażony wcześniej przez E. Mályusza, że „postrzeganie historii przez autora [węgierskiego - LS] praźródła [...] było dość jednoznaczne: Węgrzy, powierzając się Kościołowi, stali się chrześcijanami, a ponieważ najmocniejszą podporą w pracy Kościoła stanowili królowie, dlatego należało spoglądać na przeszłość z punktu widzenia domu panującego”. Gy. Kristó uznał wręcz, że przed anonimowymi *Gesta Hungarorum* nie powstało żadne opracowanie węgierskiej prahistorii, a jego poprzednicy trzymali się z dala od dziejów pogańskich Madziarów. Zwrócił przy tym uwagę na uchwytny w zachodniej Europie w XII wieku trend, który dotarł niedługo potem także na Węgry, polegający na wzmożonym zainteresowaniu przeszłością etnosów, w wyniku którego funkcjonujące do tej pory w kulturze oralnej treści uwieczniane, czy poprawniej adoptowane były w utworach typu *gesta*, szczególnie w sytuacji, gdy nie stały im na przeszkodzie dominujące wcześniej style rocznikarski i kronikarski. Opinię tę podzielił też L. Veszprémy, uznając, że narracja najstarszej niezachowanej kroniki węgierskiej rozpoczynała się od historii św. Stefana, albowiem „jej głównym zadaniem było opisanie narodzin chrześcijańskiego królestwa węgierskiego”. Podkreślił, że chronologia pojawienia się tzw. motywów pogańskich w węgierskich kronikach jest od lat dyskutowana, zapewne nie stało się to za jednym razem. Także zdaniem P. Kulcsára świeżo ochrzczeni przedstawiciele węgierskiej dynastii nie mogli przejąć powstałej w IX–X w. idei huńsko-węgierskiego pokrewieństwa, albowiem dyskredytowałyby ich to w oczach chrześcijańskiej Europy – zob. B. Hóman, *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*, [w:] idem, *Történetírás és forráskirtika*, Budapest 1938, s. 87 oraz [w:] idem, *Történetírás és forráskritika*, red. A. Bárányi, t. 1, Máriabesenyő–Gödöllő 2003 (Historia incognita. Ser. I: Történettudomány, t. 6: Hóman Bálint munkái, t. 2), s. 82; E. Mályusz, *Krónika-problémák*, „Századok” 1966, t. 100, s. 714–720 (cyt. s. 720) oraz [w:] idem, *Klió szolgálataban. Válogatott történelmi tanulmányok*, wyd. I. Soós, Budapest 2003 (Társadalom és Művelődéstörténeti tanulmányok, t. 30), s. 232–238 (cyt. s. 237), 240–241; E. Mályusz, *A Thuróczy-krónika s forrásai*, Budapest 1967, s. 27–28; P. Kulcsár, *A magyar ősmonda Anonymus előtt*, Irodalomtörténeti Közlemények” 1987–1988, t. 91–92, nr 5–6, s. 539; Gy. Kristó, *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, Budapest 1994 (Irodalomtörténeti füzetek, nr 135), s. 41–42, 132–133;

„primus” stawał się w XII wieku, czy jego początkach, zasadny w odniesieniu do św. Stefana, jako pierwszego koronowanego władcy Węgrów/Węgier, czy tego, jak pisał Hartvik, któremu jako pierwszemu przypadnie królestwo. Niemniej trzeba przyznać, że za wystarczająco precyzyjne i komunikatywne uznać należałoby, w związku z mającą miejsce w 1083 r. kanonizacją władcy, zastosowanie określeń „beatus”, „sanctus”. Nie można też w sposób zdecydowany odrzucać wpływu wskazanego pisma Urbana II do króla Kolomana, mimo, że w świetle tego świadectwa, pierwszeństwo św. Stefana powiązano w swojej istocie z przypisanym mu, jako pierwszemu z rodu, przyjęciem wyznania wiary, a nie korony.

Dokument fundacyjny opactwa św. Marcina w Pannonhalmie

Mając na uwadze dotychczasowy stan badań, można dopatrywać się też innego wyjaśnienia genezy pojawienia się wzmianki o św. Stefanie, jako pierwszym królu Węgrów/Węgier, a mianowicie jako wyniku wpływu zapiski znanej z dokumentu fundacyjnego opactwa św. Marcina w Pannonhalmie (węg. pannonhalmi alapítólevél), którego wystawienie datowane jest na 1001, względnie 1002 r. W jego eschatokole zachowała się adnotacja o Stefanie jako pierwszym królu Węgrów: „Stephanus primus rex Ungrorum” (dosłownie w zapisie: „Stephani p[ri]mi regi[s] Ungro[rum]”). Treść dokumentu znana jest zarówno z zachowanych aktów, jak również wzmianek źródłowych. Brak jest natomiast zgody wśród historyków, czy najstarszy ze znanych dokumentów jest oryginałem (L. Erdélyi, G. Érszegi), czy też sporządzono go w XII w. (np. J.L. Csóka – 1101 lub 1102, Gy. Györffy – ok. 1103 r., J. Gerics – przed 1190 r.), a więc stanowi on transumpt. G. Érszegi (2009) przyznał, że wątpliwości co do kwalifikacji tego dokumentu są uzasadnione: redakcja tekstu nie wykazuje jednolitości, podkanclerzy („vicecancercarius” (sic!)) pojawia się na Węgrzech dopiero w początkach XIII w., do dokumentu przywieszono pieczęć króla Kolomana. Niezależnie od tego, wielu badaczy dostrzega w nim interpolacje z okresu późniejszego (XII–XIII w.). Zdaniem J.L. Csóki, intelektualnym autorem (*spiritus rector*) dokonania interpolacji tekstu oryginału był benedyktyn Hartvik, a więc ten sam, któremu przypisuje się autorstwo LSSH, powstałej za rządów króla Kolomana. On to miał do tego namówić opata Pannonhalmu, w celu zabezpieczenia dziesięcin należnych opactwu, a za-

Gy. Kristó, *Magyar historiográfia I*, s. 15, 17, 31, 33, 35, 52; L. Veszprémy, *A magyar őstörténet és a honfoglalás a középkori magyar krónikákban*, [w:] *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*, t. 1, red. Á. Molnár, Budapest 2005, s. 99; Gy. Szabados, *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Budapest 2006, s. 16–17; L. Veszprémy, *Royal Saints in Hungarian Chronicles*, s. 217 (cyt.); idem, *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe) / History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh–Mid Thirteenth Century)*, Budapest 2019 (Rerum Fides, t. 2), s. 319.

garniętych przez biskupa Veszprém. I. Szentpétery, Gy. Györffy, G. Csóka, W. Huschner, a zdają się z tym współgrać także stanowiska H. Bresslau'a i L. Veszprémy'ego, wręcz uznali, że skryba najstarszego dokumentu, zawierającego tekst pierwotnie zredagowany w początkach XI w., naśladował dukt oryginału, którego autorstwo od lat przypisuje się wywodzonemu z kancelarii cesarskiej Heribertowi (C). Tak więc uzasadnione jest twierdzenie, że dokument fundacyjny klasztoru św. Marcina zachował się jedynie jako transumpt.

L. Erdélyi, mając na uwadze przytoczony zapis widniejący w najstarszej znanej redakcji tego dokumentu, postawił pytanie: dlaczego Stefan nazwał siebie „pierwszym królem Węgrov”? Jego zdaniem, było to rezultatem docenienia przez władcę znaczenia faktu koronacji, tego, że „początek prawdziwego królestwa liczy się od pierwszej koronacji”. W naszej ocenie, tego rodzaju wyjaśnienie nie jest satysfakcjonujące, albowiem przyjmując je za dobrą monetę musielibysmy uznać, że w oczach Stefana przynajmniej jego rządu przed aktem koronacji były dla niego co najmniej mało istotne, a przede wszystkim sam zwrot „*primus rex Ungrorum*” jest zasadny, gdyby został sformułowany w odniesieniu do osoby króla z perspektywy rządów któregoś z kolejnych jego następców na tronie, a nie z pozycji samego syna Gézy.

Na uwagę zasługuje hipoteza sformułowana przez Gy. Györffy'ego, którego zdaniem zapis zachowany w znanym obecnie akcie (transumpcie) stanowi rezultat błędnego odczytu, zawierającego skrót stosownego miejsca oryginału przez skrybę („*pii regis*” > „*primi regis*”). W kontekście jego propozycji zwrócić należy uwagę, że już przed laty zauważono, iż w dokumencie papieża Paschalis II (1099–1118, *ok.1050–†1118) wystawionym dla opactwa w Pannonhalmie (8.12.1102) mowa jest o potwierdzeniu przywilejów, przyznanych klasztorowi pierwotnie przez króla węgierskiego, jak sądzono (np. I. Szentpétery, L. Erdélyi, Gy. Györffy, G. Érszegi), właśnie w dokumencie fundacyjnym. Gy. Györffy (1969) zwrócił uwagę, że w odniesieniu do św. Stefana znalazły się w nim słowa „*beatę memorię pii regis*”¹⁹, w których sformułowanie „*beatę memorię*” stano-

¹⁹ W późniejszych kopiach czy wzmiankach o dokumencie fundacyjnym opactwa na Górze Pannonii – jak można wnioskować z zestawienia sporządzonego przez Gy. Györffy'ego (1992) – św. Stefan tytułowany był najczęściej jako: „*sanctus*” / „*beatus [olim] Stephanus [rex] [huius regni Hungarie]*”; rzadziej zaś jako „*beate*” / „*sancte memorie Stephanus rex*”; „*sanctissimus [Stephanus inclitus] rex [Hungarie]*” i sporadycznie: „*sanctus rex Stephanus, primus rex christianitatis huius regni Hungarie*”; „*excellentissimus princeps dominus Stephanus sanctissimus quondam rex Hungarie*”; „*clare memorie Stephanus rex*”. Wzmianki o Stefanie, jako pierwszym królu, pojawiają się w dokumencie kapituły z Győr (20.04.1351): „*sanctissimus rex Stephanus primus rex Hungarie*”. Uwagę zwraca zapis, zachowany w jednym z dwóch transumptów wystawionych 19.03.1409 w kancelarii Zygmunta Luksemburskiego (1387–1437, *1368–†1437), w brzmieniu „*beatissimus Stephanus Hungarorum rex almus pre[d]cessor noster*” (1409), gdzie „*almus*” mogłoby stanowić synonim, sugerowanego przez Gy. Györffy, pierwotnego terminu „*pius*” z oryginału dokumentu fundacyjnego Pannonhalmi, odnoszącego się do osoby Stefana. Na stronie *dorso* drugiego tran-

wi najprawdopodobniej dopełnienie poczynione w kancelarii papieskiej z perspektywy początków XII stulecia, nawiązujące do kanonizacji króla z 1083 r., a użycie terminu „pius” potwierdza, że zachowana w eschatokole dokumentu fundacyjnego (w rzeczywistości transumptu) Pannonhalmy lekcja „Stephanus primus rex Ungrorum” jest wynikiem niepoprawnego odczytu przez skrybę,

sumptu zachowała się adnotacja sporządzona ręką z końca XV w.: „sanctus rex Stephanus, primus rex christianitatis huius regni Hungarie”. Także w dokumencie (1.06.1514) przygotowanym w kancelarii papieża Leona X (1513–1521, *1475–† 1521) pojawia się współbrzmiający zapis: „beatus Stephanus, primus regni Hungarie christianus rex”. Historię badań nad dokumentem fundacyjnym Pannonhalmy przedstawił G. Thoroczkay. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, T. 1: 1001–1270, wyd. I. Szentpétery, Budapest 1923, nr 2, s. 1–2; *Diplomata Hungariae antiquissima*, nr 5/II, s. 37–38, 41; nr 117, s. 333; *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*, nr 1, s. 19–20; L. Erdélyi, *A pannonhalmi alapítólevél hitelessége*, [w:] *A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története*, red. idem, t. 1: *A pannonhalmi főapátság története*, cz. 1, Budapest 1902, s. 74–76, 107; H. Bresslau, *Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters*, „Archiv für Urkundenforschung” 1918, t. 6, s. 69, 71–74, 76; J. Karácsonyi, *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások... -kal kiegészítve]*, red. L. Koszta, Szeged 1988 [reprint], s. 4–5, nr 20; I. Szentpétery, *Szent István király oklevelei*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, red. J. Serédi, t. 2, Budapest 1938, s. 145–146, 150–151, 165, 168, 184 oraz [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, red. J. Serédi, Budapest 1988, s. 337–338, 342–343, 357, 360, 376; *Oklevéltár*, wyd. L. Erdélyi, [w:] *Emlékkönyv Szent István király*, t. 2, nr 3, s. 592; idem, *Ötven historikus*, s. 104–105; J.L. Csóka, *A pannonhalmi alapítólevél interpolálása*, „Levéltári Közlemények” 1961, t. 32, s. 84–86, 94, 98; idem, *A latin nyelvű történeti irodalom*, s. 164, 185–186; Gy. Györffy, *A magyar egyházszervezés kezdeteiről. Újabb forráskritikaivizsgálatok alapján*, „Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei” 1969, t. 18, s. 206–208, 218; idem, *Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund einer quellenkritischer Ergebnisse*, „Archivum Historiae Pontificae” 1969, t. 7, s. 88–91, 104; G. Csóka, *Pannonhalmi alapítólevél*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 526; G. Érszegi, *Heribert C.*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon*, s. 252; J. Geric, *Szent király avatásának történetéhez*, „Művészettörténeti Értesítő” 1984, t. 33, s. 97, oraz [w:] idem, *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Budapest 1995 (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Könyvek, t. 9), s. 28–29; G. Érszegi, *Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár)*, [w:] *Mons Sacer 996–1996*, t. 1, s. 46–47, 59, 60–63, 65, 67–68, 73, 75, 79–82; G. Thoroczkay, *Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája*, [w:] *Mons Sacer 996–1996*, t. 1, s. 99, 104 oraz [w:] *Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája*, [w:] *Szent István és az államalapítás*, red. L. Veszprémy, Budapest 2002 (Nemzet és Emlékezet), s. 247, 252; Gy. Györffy, *Święty Stefan I, król Wegier i jego dzieło*, tłum. T. Kapturkiewicz, Warszawa 2003, s. 221; W. Huschner, *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)*, cz. 1, Hannover 2003 (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, t. 52), s. 404–418; G. Érszegi, *Pannonhalmi alapítólevél*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 9: *Pálffy-rénes forint*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2009, s. 32–33; G. Thoroczkay, *Szent István okleveleiről*, „Századok” 2009, t. 143, nr 6, s. 1390–1398 oraz [w:] idem, *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*, Budapest 2016, s. 52–61; L. Veszprémy, *Royal Saints in Hungarian Chronicles*, s. 221; idem, *Történetírás*, s. 258; M. Druga, *Benediktínske kláštery*, s. 71–72.

zawierającej abrewiację, frazy „Stephanus pius rex Ungrorum”, widniejącej w jego oryginale²⁰.

Reasumując powyższe rozważania, nie można wykluczyć, że autor LSE, niezależnie od identyfikacji jego osoby, w zgodnej opinii badaczy powiązany z Pannonhalmą, u tamtejszych zakonników mógł spotkać się z określeniem św. Stefana jako pierwszego króla Węgrów, które pojawia w transumpcie dokumentu fundacyjnego opactwa. W świetle takiego wyjaśnienia sformułowanie o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów/Węgier, tak we wskazanym akcie, jak i w LSE, tkwiłoby korzeniami w błędzie odczytu pierwotnego zapisu „pii regis” jako „primi regis”. W tym przypadku musiałoby do niego dojść w pierwszej połowie XII w., przed powstaniem wskazanej legendy. O ile rację miałyby J.L. Csóka, który wskazywał między innymi Pannonhalmę, jako miejsce powstania *Legendy większej króla św. Stefana*²¹ oraz uznał Hartvika za inicjatora sporządzenia kopii dokumentu fundacyjnego opactwa, to również i wzmianka o Stefanie pierwszym królu Węgrów, zawarta w jego legendzie, mogłaby mieć analogiczną genezę. W kontekście tego należy pamiętać o potencjalnym wpływie rozumienia przywołanego listu papieża Urbana II skierowanego do króla Węgier Kolomana.

Ale, jak wyżej zaznaczyliśmy, możliwe są też inne wyjaśnienia tej kwestii, jak np. znajomość przez autora LSE tekstu autorstwa Hartvika, co uznać należy – ze względu na dominujące poglądy w zakresie chronologii ich powstania – za bardziej prawdopodobne, niż sytuację odwrotną. Nie można też wykluczyć, że autorzy obydwu legend w pierwszej połowie XII w., niezależnie od siebie określili św. Stefana, jako pierwszego króla Węgrów, z powtórzeniem jednak zastrzeżenia, że wystarczająco komunikatywnym i mającym swój ciężar gatunkowy było użycie na określenie kanonizowanego wcześniej władcy przymiotników „beatus”, „sanctus”.

²⁰ Zdaniem J.L. Csóki przy sporządzaniu bulli Paschalisa II korzystano już z interpolowanego dokumentu fundacyjnego Pannonhalmy, czy to z jego oryginału, czy kopii. W naszej ocenie, stanowisku zajętemu przez węgierskiego badacza, przeczy lekcja „beatę memorię pii regis” bulli papieskiej, która w kontekście spostrzeżenia Gy. Györffy’ego dotyczącego przekształcenia pierwotnego „pius rex” na „primus rex” sugerowałaby, że Stolica Apostolska miała do dyspozycji oryginał dokumentu fundacyjnego, albo jego kopię, ale nie zachowany transumpt z początków XII w. Wskazać tu można jeszcze na ustalenia W. Huschnera, według którego protokół wstępny, części kontekstu i zamieszczone w eschatokole elementy identyfikujące władcę, zostały opracowane przez Heriberta (C). Oznaczałoby to, że również określenie „pius rex”, występujące w bulli papieskiej, powstałoby z jego inicjatywy. Tej konstatacji nie przeczy spostrzeżenie H. Bresslau’ a, że Heribert (C) użył w dokumencie fundacyjnym Pannonhalmy terminu „inclitus” („Signum Dom[ni] Stefani incliti regis”) w sytuacji, gdy w dokumentach kancelarii cesarskiej stosował wcześniej określenia „invictus”/ „invictissimus”. H. Bresslau, *Internationale Beziehungen*, s. 73, przyp. 1; J.L. Csóka, *A pannonhalmi alapítólevél interpolálása*, s. 84–86, 95–96; W. Huschner, *Transalpine Kommunikation*, s. 406–410; *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*, nr 1, s. 20.

²¹ J.L. Csóka, *A latin nyelvű történeti irodalom*, s. 189.

Relacja dominikanina Ryszarda z podróży brata Juliana

Kolejnym źródłem wzmiankującym o św. Stefanie, jako pierwszym królu Węgrov, który dokonał nawrócenia poddanych na wiarę chrześcijańską, jest powstała przed ukończeniem przez Tomasza swojej *Historii*, relacja dominikanina Ryszarda (ok. 1235) z podróży brata Juliana (pierwsza połowa XIII w.). Zdaniem L. Bendefy'ego, przeznaczona ona była dla papieża Grzegorza IX (1227–1241, *ok. 1170–† 1241), przy czym między 1254 a 1279 r. trafiła do papieskiego *Liber censuum*, który już wcześniej zatracił swój urzędowy charakter²². Znamiennym jest, że przekaz ten zawiera dwa motywy wspólne z *Historią*, to jest wzmiankę o Stefanie jako pierwszym królu Węgrov oraz odniesienie do dawnej nazwy Węgiar jako „pastwiska Rzymian” („pascua Romanorum”). To ostatnie sformułowanie, podobnie jak adnotacja Ryszarda o siedmiu przywódcach węgierskich, wykazują z kolei analogie do tekstu, zachowanego w anonimowych *Gesta Hungarorum*. W kontekście *Relacji*, uwagę przykuwa wzmianka o *Gesta Ungarorum Christianorum*, na które Ryszard powołał się jeszcze raz w dalszej partii tekstu²³. W innym miejscu przywołał bliżej nieokreślone „pisma starożytnych” („scripta antiquorum”), czy poprawniej „dawne pisma”²⁴.

²² „Inventum fuit in Gestis Ungarorum Christianorum, quod esset alia Hungaria maior, de qua septem duces cum populis [...] venerunt in terram, que nunc Hungaria dicitur, tunc vero dicebatur pascua Romanorum [...] Ubi tandem per Sanctum Stephanum primum ipsorum regem ad fidem catholicam sunt revesi”. Tekst spisany przez Ryszarda zachował się tylko w dwóch rękopisach *Liber censuum* – zob. *Relatio fratris Ricardi*. („*De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape noni*”), wyd. I. Deér, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. 2, s. 531–532, 535 (cyt.); *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, wyd. H. Dörrie, Göttingen 1956 (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-historische Klasse, t. 6), s. 147–150, 151 (cyt.); *Bericht des frater Riccardus: Über die Entdeckung Groß-Ungarns zur Zeit Papst Gregors IX.*, [w:] *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*, red. H. Göckenjan, J.R. Sweeney, Graz-Wien-Köln 1985 (Ungarns Geschichtsschreiber, t. 3), s. 69–72, 74; *Dwa teksty do historii Węgiar i Tatarów w XIII wieku*, tłum G. Wodzinowska-Taklińska, oprac. L. Krzywiak, „Studia Historyczne” 1988, t. 31, nr. 2, s. 289; L. Bendefy, *Julianus útleírásának kéziratí példányai*, „Levéltári Közlemények” 1935, t. 13, s. 299–301; idem, *Fontes authentici itinera (1235–1238) fr. Iuliani illustrantes*, Budapest 1937 (Études sur l'Europe Centre-Orientale / Ostmitteleuropäische Bibliothek, nr 7), s. 4–8; idem, *Magna Hungaria és a Liber censuum*, Budapest 1943 (A Magyar Östörténet Kútfoi, t. 2), s. 52, 56, 65–66, 74, 82, 93, 98–99, 101, 110–111, 126, 132–133, 180–189, 209; L. Veszprémy, *Relatio fratris Ricardi*. (*Riccardus testvér jelentése*), [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum*, t. 2, Budapest 1999, s. 786–787.

²³ Bracia kaznodzieje mieli znaleźć „in Gestis Ungarorum” informacje o pobratymcach Węgrów „in infidelitate permanentibus” – zob. *Relatio fratris Ricardi*, s. 535–536; *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn*, s. 151; *Bericht des frater Riccardus*, s. 74. Zastosowane w polskim przekładzie relacji słowa „dzieje chrześcijańskich Węgrów” poprawniej byłoby oddać dużą literą jako nazwę określającą zabytek dziejopisarski, co zresztą sami wydawcy przyznają w stosownym przypisie. Zob. *Dwa teksty do historii Węgiar*, s. 289, przyp. 2.

²⁴ *Relatio fratris Ricardi*, s. 536; *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn*, s. 151; *Bericht des frater Riccardus*, s. 74; *Dwa teksty do historii Węgiar*, s. 290.

Symptomatycznym jest użycie przez brata Ryszarda, przy powoływaniu się na źródła swojej wiedzy, liczby mnogiej („Gesta Ungarorum (Christianorum)”, „scripta antiquorum”), co może, choć nie musi, odnosić się np. do kodeksu, zawierającego więcej niż jedno dzieło historyczne²⁵. Kuszące, szczególnie w kontekście zalecenia Innocentego III z 1201 r., ale w obecnym stanie w zasadzie niemożliwe do udowodnienia jest przypuszczenie, że mogły się w nich znajdować

²⁵ *Per analogiam* L. Veszprémy zwrócił uwagę, że w dokumencie z 27.11.1308 r. jest mowa, iż legat papieski Gentile Portino da Montefiori (łac. Gentilis de Monteflorum, *ok. 1250/1250 - †1312), przebywając na Węgrzech w związku z dokonaniem na zgromadzeniu krajowym w Peszcie wyborem na króla Karola Roberta (węg. Károly Róbert, 1308/1310–1342, *1288–†1342), powołał się na „Ungarorum hystorie”, według których już św. Stefan, pierwszy król Węgier, miał otrzymać pobłogosławioną przez papieża koronę („coronam regni primus rex Ungarie, sanctus Stephanus, a Romano pontifice consecratam acceperit, prout Ungarorum hystorie, quas legatus ipse preoverat, asseruit potestari”). Zdaniem węgierskiego historyka i kodykologa, w związku z tym, że teksty zaliczane do *Kompozycji milczą* na ten temat, pod określeniem „historia Węgrów” rozumieć należy – jak wyraził się ogólnie – *Legendę króla św. Stefana*, co możnaby zawęzić do LSSH (zob. powyżej). Uzupełnić można, że w dalszej części relacji z obrad synodu pojawia się wzmianka w brzmieniu „Antiquorum habet relatio, declarat quoque historia incliti confessoris beati Stephani primi regis Hungarie, quod [...] Romanus pontifex, regi prefato suisque in personam eiusdem catholicis successoribus univervis sacram destinavit coronam”. Te słowa zdają się przemawiać za słusznością domysłu L. Veszprémy’ego, który dodatkowo wskazał, że M.-H. Jullien de Pommerol, że w 1322 r. wysłano dwóch kupców z Pizy z misją pozyskania i przewiezienia skrzyń zawierających 60 ksiąg i przedmioty określone jako pochodzące ze skarbcza papieskiego, skradzione wcześniej z bazyliki San Frediano w Lukce (wł. Lucca). Wśród ksiąg, które – jak podkreślają M.-H. Jullien de Pommerol i L. Veszprémy – nie pochodziły z Biblioteki Apostolskiej, milczą bowiem o nich jej inwentarze z lat 1295 i 1311, znajdować się miały „Istorie Ungariorum”. Oboje badacze doszli do wniosku, że księgi, będące przedmiotem starań, należeć musiały wcześniej do legata papieskiego Gentilisa, którego część spuścizny znalazła się po jego śmierci w Lukce, właśnie w bazylice San Ferdiano. Określenie przedmiotów, jako pochodzących ze skarbcza papieskiego, staje się zrozumiałe, gdy zważyć, że władze kościelne rościły sobie po śmierci duchownych prawa do pozostawionego przez nich majątku. W związku z tym, iż „tytuły” ksiąg wzmiankowanych w 1308 r. („Ungarorum hystorie”) i 1322 są identyczne („Istorie Ungariorum”), chodzić musi o ten sam kodeks, w którego posiadanie musiał wejść legat papieski. L. Veszprémy w związku z użyciem na określenie tekstu liczby mnogiej („istorie”/„hystorie”) sądził, że zawierać on musiał więcej, niż jedno dzieło – zob. E. Göller, *Zur Geschichte des päpstlichen Schatzes im 14. Jahrh.*, „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte“ 1902, t. 16, s. 417–421, zwł. s. 420; *Acta legationis Cardinalis Gentilis / Gentilibibornok magyarországi követségének okiratai, 1307–1311*, Budapest 1887 (reprint: Budapest 2000) (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia / Vatikáni Magyar Okirattár. Ser. I, t. 2), nr 39, s. 117; M.-H. Jullien de Pommerol, *La bibliothèque de Boniface VIII*, [w:] *Libri, lettori e biblioteche dell’Italia medievale (secoli IX–XV). Fonti, testi, utilizzazione del libro. Atti della Tavola rotunda italo-francese (Roma 7–8 marzo 1997)*, red. G. Lombardi, D. Nebbiai Dalla Guarda, Paris-Roma 2000, s. 487–489; L. Veszprémy, *Royal Saints in Hungarian Chronicles*, s. 232; G. Klaniczay, *Źródła, formy i dziedzictwo sakralnego charakteru godności królewskiej w Europie*, tłum. L. Jurek, [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartosiewicz i in., Warszawa 2010, s. 552; L. Veszprémy, «Történetünk küllőibe merész kézzel bele markoltak». *Gentilis bitoros magyarországi olvamányaihoz*, „Ars Hungarica” 2013, t. 39, nr 1, s. 230–235; idem, *Történetírás*, s. 261.

wać m.in. legendy św. Emeryka i św. Stefana w redakcji Hartvika²⁶. Wzmianka Ryszarda o nawróceniu Węgrów przez Stefana²⁷ zdaje się wskazywać, w zestawieniu z informacją o nim, jako pierwszym ich królu, na oddziaływanie przekazu LSSH, którego znajomość w środowisku dominikanów na Węgrzech, w drugiej połowie XIII w., potwierdzają zachowane teksty kazań.

Kazania o królu św. Stefanie

Już w przypadku informacji archidiakona Splitu o św. Stefanie, jako pierwszym królu Węgrów, zasygnalizowaliśmy, że jej źródeł szukać też można w bardziej ulotnej formie średniowiecznej twórczości, która przynajmniej po części zostawiła po sobie zapisane świadectwa, czyli w kazaniach, czego przykładem było *De sancto rege Stephano*. [Sermo – LS] *secundus de eodem*, zawierające wzmiankę „Sanctus Stephanus, ipsius gentis [i.e. Hungarorum – LS] rex primus”, znane z kolekcji określanej w literaturze przedmiotu jako SQ²⁸.

²⁶ Obydwie znajdują się np. we wskazanym kodeksie z Rein. Zob. powyżej przyp. 15.

²⁷ L. Veszprémy zwrócił uwagę, że w węgierskim dziejopisarstwie wieków średnich Stefano wi przypisano nie tylko budowę organizacji kościelnej na Węgrzech, ale i chrystianizację poddanych. Natomiast w niemieckim piśmiennictwie, inicjatywę tego procesu powiązano z małżonką św. Stefana, Gizelą. Obok wskazanej przez węgierskiego historyka kroniki Sigeberta z Gembloux (ok. 1028–1112) znaleźć można tego rodzaju wzmianki także w *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum* Adama z Bremy (druga poł. XI w.), *Annales Palidenses* (XII w.), *Chronicon S. Bavnis Gandensis* Jana z Thielrode (XIII–XIV w.); kronikach Hélinanda z Froidmont (ok. 1160–1229) i Alberyka z Troisfontaines (XIII w.); *Chronica gentis Scotorum* Jana z Fordun (†ok. 1363); *Chronica de principibus Terrae Bavarorum* Andrzeja z Ratyzbony (1401–1442); *Chronicon Belgicum magnum* (ok. 1500). Jednak w innych źródłach zachodnioeuropejskich, inicjatywa chrztu była też wiązana ze św. Stefanem, bez łączenia tego aktu z jego małżonką - zob. kronika Bernolda z St. Blasien (ok. 1050–1100); *Chronicon Suevicum universale* (ok. 1045); *Chronica monasterii Casinensis* (XI–XII w.); *Annales Stadenses* (1232–1264); *Annales Patchenses* (1148–1316); *Chronica Baioariorum* Gwidona Arnpeck (1435/40–1496); *Annales Marchianenses* (XII–XIV w.) – zob. *Catalogus fontium historiae Hungariae...*, t. 1, nr 59, s. 13; nr 103, s. 26; nr 121, s. 50; nr 166, s. 72; nr 406, s. 171; nr 408, s. 173; nr 372, s. 153; nr 868, s. 412; nr 1235, s. 523; nr 1236, s. 524; nr 1511, s. 685; T. 2, nr 2722, s. 1128; nr 3137, s. 1298; nr 3423, s. 1450; T. 3, nr 4616, s. 2127; nr 5123, s. 2649; L. Veszprémy, *Szent István, a tértitő a hazai krónikás hagyományban*, [w:] «Hol vagy, István király?» *A Szent István-hagyomány évszázadai*, red. S. Bene, Budapest 2006, s. 33–36.

²⁸ L. Spychała, «*Dux Attila*», s. 115–143, zwł. s. 122, 139–140, zob. też powyżej. Rękopis, zawierający *Kazania z Pięćkościółów*, datowany na XIV/XV w., przechowywany jest w Monachium, Bayerische Staatsbibliothek, sygn. Cod. lat. 22363b. Uwagę zwróca okoliczność, że cykl kazań, poświęconych królowi św. Stefanowi, otwiera kazanie zatytułowane: *De Sancto rege Stephano, Ungarie, Dalmacie ac Croacie etc.*, co w przypadku osoby pierwszego koronowanego władcy Węgiev jest oczywistym anachronizmem. W opinii R. Békefi, E. Petrovicha, P.L. Timkovicsa „tytuły” kazań zostały dopisane później, ręką XV wieku, a więc, co najwyżej, stanowią one wskazówkę co do ich użytkownika, a nie autora – zob. *Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, wyd. E. Petrovich, P.L. Timkovics, Budapest 1993 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. S.n. t. 14), s. 15; nr 101, s. 214; R. Békefi, *A pécsi egyptem*, Budapest 1909, s. 68–69, 89.

W kontekście powyższego, warto zwrócić uwagę, że archidiakon Tomasz poświadczył w *Historii*, iż słuchał kazań wygłaszanych przez św. Franciszka w Bolonii, a w Splicie, jak akcentowali badacze (np. K. Šegvić, M. Matijević-Sokol, R. Katičić), współpracował z przedstawicielami franciszkanów; w ich kościele, pod wezwaniem św. Franciszka, został zresztą pochowany²⁹. Nie można więc *a priori* wykluczyć, że uchwytny tak w jego dziele, jak i w twórczości innych autorów, motyw, w tym przypadku określenie św. Stefana jako pierwszego króla Węgrów, pochodzi z tekstów kazań, które mogły kształtować wiedzę i wyobrażenia także innych mu współczesnych.

Z naszego punktu widzenia istotne jest, że przy ich tworzeniu zalecano korzystanie z legend świętych, co ilustruje opinia, współczesnego archidiakonowi Splitu, Jana z Mailly (fr. Jean de Mailly, *1200–†1260), według którego „[...] wielu kapłanów nie posiada pasji i żywotów świętych, choć z obowiązku powinni je znać i głosić w kazaniach dla pobudzenia pobożności wiernych do świętych [...]”³⁰, jak i fakt ich wykorzystania w SQ (zob. poniżej).

Zdaniem A. Vizkelety’ego, *sermones*, jako gatunek kultury pisma eksplodowały od połowy XII w.³¹, a w następnym okresie doszło do „burzliwego, niema-

²⁹ *Toma Arhiđakon. Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvoscvećenika*, wstęp, wyd., tłum. O. Perić, kom. M. Matijević Sokol, wraz ze studium autorstwa R. Katičić’a, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, Split 2003, rozdz. 26, s. 152; *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archdeacon Thomas of Split. History of the Bishops of Salona and Split*, wyd. O. Perić, tłum. i kom. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J.R. Sweeney, Budapest-New York 2006 (Central European Medieval Texts, t. 4), rozdz. 26, s. 178; K. Šegvić, *Toma Splićanin, državnik i pisac, 1200. – 1268. Njegov život i njegovo djelo*, Zagreb 1927, s. 63, 73, 120; M. Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon Splićanin (1200. - 1268.). Nacrt za jedan portret*, „Povijesni prilozi” 1996, t. 14, s. 117–118, 120, 122–123 oraz [w:] eadem, *Studia mediaevalia selecta. Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti*, Zagreb 2020, s. 110, 115, 122; eadem, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002 (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture, nr 3), s. 34, 36–37, 39–41, 202, 205, 219, 233, 311–312, 333–334; R. Katičić, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, [w:] *Toma Arhiđakon. Historia Salonitana*, s. 337, 350, 356; M. Matijević-Sokol, *Archdeacon Thomas of Split (1200–1268) – a Source of Early Croatian History*, „Review of Croatian History” 2007, t. 3, nr 1, s. 252, 254, 256–259, 265.

³⁰ „Cum plurimi sacerdotes sanctorum passionem et uitas non habeant et ex officio suo eas scire et predicare debant, ad excitandam fidelium deuotionem in sanctos” – zob. *Jean de Mailly. Abbreuiatio in gestis et miraculis sanctorum. Supplementum hagiographicum. Editio princeps*, wyd. G.P. Maggioni, Firenze 2013 (Millennio Medievale, t. 97. Testi, t. 21), s. 3; tłumaczenie tekstu za: H. Manikowska, D. Gacka, *Hagiografia a historyczność, czyli o historii w hagiografii i hagiografii w służbie historii*, [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. J. Banaszkiwicz, A. Dąbrówka, P. Węcowski, Warszawa 2018, s. 664. Zob. też opinia legata papieskiego Gentile Portino da Montefiori, L. Spychała, «*Dux Attila*», s. 140, przyp. 55.

³¹ Według N. Bériou, od XIII w. znacznie wzrosła liczba zachowanych na piśmie łacińskojęzycznych *sermones*, a zaledwie 5% znanych kazań z okresu 1150–1350 pochodzi sprzed 1200 r. – zob. N. Bériou, *Les sermons latins après 1200*, [w:] *The Sermon*, red. B.M. Kienzle, Turnhout 2000 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, z. 81–83), s. 364–365; A. Vizkelety, *Scriptor-redactor-auctor*, [w:] *Le statut du scripteur au Moyen Âge. Actes du XIIe colloque scientifique du*

jącego precedensu rozwoju kaznodziejstwa [...]. W XIII w. – pierwszym stuleciu istnienia i od razu wielkiego rozwoju zakonu kaznodziejskiego [...] powstało więcej różnych rozmiarów kolekcji żywotów i kazań³². Współbrzmie z tym opinia wyrażona przez E. Madas, podkreślającą przy tym, że dawne mowy typu homilii zastąpione zostały scholastycznym kazaniem opartym na biblijnym cytacie, a czynnikiem sprzyjającym zmianom było zarówno powstanie uniwersytetów, gdzie kazanie było jednym z instrumentów służących do objaśniania Biblii, jak i zakonów żebraczych, których przedstawiciele, dzięki studiom, byli zawodowo przygotowani do roli kaznodziei. W związku z tym, że wielu duchownych i zakonników nie dysponowało książkami, przygotowywano dla nich obszerne łacińskojęzyczne zbiory kazań zastępujące całe biblioteki³³. E. Madas zwróciła uwagę, że za pośrednictwem zakonów żebraczych Węgry nawiązały i utrzymywały stałe i bliskie kontakty z Paryżem i Italią, głównymi ośrodkami nowej literatury kaznodziejskiej³⁴. Badaczka podkreśliła, że kazania były główną „pożywką” dla kultu świętych, a postać św. Stefana, ciesząca się dużym poważaniem także poza granicami Węgier, stała się obok św. Władysława (węg. Szent László, 1077–1095, *ok. 1041–†1095) „prawdziwym narodowym świętym”. W wyniku przeprowadzonych badań E. Madas ustaliła, że pierwszemu królowi Węgier poświęcono 17, św. Władysławowi 26, a św. Emerykowi 12 kazań³⁵.

B.M. Kienzle podkreśliła płynność gatunkową kazania powiązanego z tekstami pisаныmi i mową, które mogło być przeznaczone do czytania i/albo głoszenia. Tekst kazania określiła jako niedokładne odbicie wygłoszonego słowa³⁶.

W przypadku wspomnianych SQ, zawierających 199 kazań, przedstawieni zostali m.in. święci węgierscy, wśród których jedno kazanie poświęcono zostało św. Emerykowi – jak się podnosi – błędnie określone w kodeksie jako *De sancto Hainrico imperatore*, a pięć innych – św. Stefanowi. Badacze przypisali

Comité international de paléographie latine (Cluny, 17-20 juillet 1998), red. M.-C. Hubert, E. Poulle, M.C. Smith, Paris 2000 (Matériaux pour l’Histoire, t. 2), s. 146.

³² H. Manikowska, D. Gacka, *Hagiografia a historyczność*, s. 664–665. Zob. także: P.T. Dobrowolski, «*Fides ex auditu*»: uwagi o funkcji kazania w późnym średniowieczu, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, s. 27–28; *Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról (Kétnyelvű kiadás)*, wyd. E. Madas, Debrecen 2004 (AFAΘA. Studia ad Philologiam Classicam Pertinentia, quae in Aedibus Universitatis Debreceniensis Rediguntur, t. 15), s. 12; J.P. Longère, *Predigt. Ursprünge und Recht*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, red. G. Avella-Widhalm i in., t. 7: *Planudes bis Stadt (Rus’)*, München 1999, kol. 172–173.

³³ E. Madas, *A „pécsi egyetemi beszédek”*, „Buksz. Budapesti Könyvszemle” 1996, t. 8, nr 4, s. 417; eadem, *A prédikáció szerepe és átalakulása a 13. században*, „Vigilia” 2000, t. 65, nr 2, s. 105–108. Zob. też powyżej opinia wyrażona przez Jana z Mailly.

³⁴ E. Madas, *Un genre littéraire: la prédication. Réalité hongroise et contexte européen*, [w:] *Les Hongrois et l’Europe: conquête et intégration*, red. S. Csernus, K. Korompay, tłum. Ch. Philippe i in., Paris–Szeged 1999 (Publications de l’Institut Hongrois de Paris), s. 405.

³⁵ *Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae*, s. 10, 12 (cyt.).

³⁶ B.M. Kienzle, *Introduction*, [w:] *The Sermon*, s. 168–169, 171, 173.

autorstwo kazań nieznanemu z imienia dominikaninowi, którego ze względu na użycie w odniesieniu do św. Stefana fraz „sanctus rex noster Stephanus”; „Qualis fuit apud nos rex noster sanctus Stephanus”, „apostolus crudelitatis nostre”; „Talis vir fuit sanctus noster rex”; czy „populi nostri, scilicet gentis hungarice”, skłonni byli uznać za Węgra³⁷, podobnie jak krąg jego odbiorców, dominikanów na Węgrzech, za czym przemawiać ma osiem kazań poświęconych św. Dominikowi, w tym zwrot „pater noster Dominicus” i brak mów odnoszących się do św. Franciszka. E. Madas jako miejsce powstania tych kazań wskazała na klasztor dominikanów pod wezwaniem św. Michała w Budzie, tak ze względu na wysoki poziom ich tekstów, jak i pozycję tego ośrodka oraz funkcjonowanie tam od 1304 r. *studium generale*. W związku z tym, iż wśród autorów wymienionych w tej kolekcji kazań: 1) nie pojawia się nikt późniejszy, niż zmarły w 1274 r. św. Bonawentura (wł. Giovanni di Fidanza, *1221–†1274); 2) brak jest śladów kultu św. Tomasza z Akwinu (wł. Tommaso d’Aquino, *1225–†1274) kanonizowanego w 1323 r., dominikanina i największego teologa scholastycznego; 3) najpóźniejszym odnotowanym świętym jest męczennik Piotr z Werony (wł. Pietro da Verona, *1203/1205–†1252), kanonizowany przez Innocentego IV (wł. Sinibaldo Fieschi, 1243–1254, *1195–†1254) w 1253, będący zarazem najpóźniejszym autorytetem przywołanym w kolekcji, a ponadto 4) w ich tekstach uchwytnie są odwołania do Arystotelesa w przekładzie (po 1260) Wilhelma z Moerbeke (łac. Guillelmus de Moerbeke, *1215–†1286), uznano je za wskazówki co do chronologii powstania tego korpusu *sermones*, określając czas powstania na schyłek, względnie ostatnią ćwierć XIII stulecia. Na okres nieco wcześniejszy, między 1255 a 1275 skłonna była je datować E. Madas (1996).

T. Klaniczay zwrócił uwagę, że w kazaniach tej kolekcji, poświęconych węgierskim świętym, brak jest elementów dominikańskich, a w mowach z elementami dominikańskimi brak wątków węgierskich. Tylko w jednym z kazań (nr 157), nie dotyczącym zresztą świętych węgierskich, pojawia się, pozbawiona danych chronologicznych, wzmianka o wojnie czesko-węgierskiej („hostile bellum [...] inter Bohemos et Hungaros”), przez E. Petrovicsa (1967) odniesiona do roku 1278. T. Klaniczay podniósł, że nie wiadomo, kiedy powstały kazania odnoszące się do węgierskich świętych i kiedy je zestawiono z innymi. Jednak zdaniem E. Madas, chociaż poszczególne kazania pod względem obszerności i poziomu różnią się, to *sermonarium* z punktu widzenia sposobu ich redagowania, zawartości teologicznej i przywołanych autorytetów jest dziełem jednolitym, a mowy dotyczące węgierskich świętych pochodzą z tego samego okresu, co reszta kazań w korpusie. W 16 kazaniach znajdują się odesłania do innego kazania z kolekcji, a więc w sumie w przypadku 32 z nich, można mówić o uchwytnych związkach między nimi. W jej ocenie redaktor kolekcji miał przed oczyma nie tylko rzeczywistego

³⁷ Zob. powyżej tego rodzaju zwrot na określenie św. Stefana w LSE, jak i inna uchwytna analogia, zastosowanie imienia „Heinricus” na określenie Emeryka.

czy wyobrażonego odbiorcę, ale także użytkownika kodeksu, który samodzielnie kompiluje coraz to nowe kazania na podstawie oferowanego materiału³⁸.

W naszej ocenie można pokusić się też o stwierdzenie, że autor kazań o królu św. Stefanie korzystać musiał z LHS. Za tym przemawia nie tylko odwołanie się przez niego do legendy o królu św. Stefanie („prout legitur in vita sua”)³⁹, czy wzmianka o Stefanie jako pierwszym królu, ale i kilka innych motywów obecnych w kazaniach, wykazujących podobieństwa w zakresie warstwy informacyjnej, niekoniecznie zaś leksykalne⁴⁰.

³⁸ W starszej literaturze przedmiotu i w ocenie badaczy za nią postępujących powstanie kolekcji datowano na okres przed 1323 r., a więc kanonizacją św. Tomasza z Akwinu – zob. R. Békefi, *A pécsi egyetem*, s. 63-122, zwł. s. 67-69, 110, przyp. 4; T. Kardos, *A pécsi Egyetemi Beszédék és a humanizmus*, [w:] *Jubileumi tanulmányok*, t. 1: *A pécsi egyetem történetéből*, red. A. Csizmadia, Pécs 1967, s. 129-130, 133; E. Petrovics, *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex)*, [w:] *Jubileumi tanulmányok*, s. 163-169, 172-173, 210-220; T. Klaniczay, *Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül*, [w:] idem, *Hagyományok ébresztése*, Budapest 1976, s. 145-148; P. Timkovics, *A „pécsi egyetemi beszédék” szellemi háttere*, „Irodalomtörténeti Közlemények” 1979, t. 83, nr 1, s. 1-14; *Sermones compilati*, s. 15-18; E. Madas, *A „pécsi egyetemi beszédék”*, s. 415-417; eadem, *A prédikáció szerepe*, s. 108; eadem, *Zur Geschichte der Dominikanerpredigt im Ungarn des 13.-14. Jahrhunderts*, [w:] „*swer sinen vriunt behaltet, das ist lobelich*”. *Festschrift für András Vízkelety zum 70. Geburtstag*, red. M. Nagy i in., Piliscsaba-Budapest 2001, s. 143-146; E. Madas, *A „Pécsi egyetemi beszédék”*, [w:] *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok*, red. M. Boda i in., Pécs 2000, s. 19-24; E. Madas, *Studium summae veritatis (Über die Fünfkirchner Universitätspredigten)*, [w:] *Die ungarische Universitätsgründung und Europa*, red. M. Font, L. Szögi, Pécs 2001, s. 51-52; E. Madas, *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század végéig*, Debrecen 2002 (Csokonai Universitas Könyvtár, t. 25), s. 132-196, zwł. s. 132, 136, 149, 196; eadem, *A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon 1275-1300: A „Pécsi egyetemi beszédék”*, [w:] *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, red. L. Jankovits i in., Budapest 2008, s. 80-85; E. Madas, *Un genre littéraire*, s. 406; L. Implom, *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*, Vasvár 2017 (Magyar Domonkos Rendtörténet, t. 1), s. 176-181.

³⁹ *Sermones compilati*, nr 104, s. 222.

⁴⁰ 1) „opus decoris ipsius [Stephani - LS], id est constitutio magnificencie et sanctitatis, in ipso fuit aurum, id est potencia regni et virtus animi” (SQ nr 101) ~ „Ipsium [Stephanum - LS] quidem, et in hoc seculo coronare Deus voluit ad regni potentiam, et in futuro corona beatitudinis semper manentis redimere decrevit” (LSSH). *Sermones compilati*, nr 101, s. 214; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 4, s. 406; 2) „Sicut fecit rex Stephanus, de quo dicitur, quod ad instar Salomonis struit templa, ditat donis, ornat gemmis et coronis cruces et altaria, ad similitudinem David regis, qui paravit impensas domus Domini auri talenta centum milia” (SQ nr 101), która nawiązywać może do co najmniej kilku miejsc legendy, a której treść uchwytana jest też w tekście *Historii* archidiacona Tomasza. E. Petrovics dostrzegł tu wpływ bliżej przez niego nieokreślonego hymnu o św. Stefanie. *Sermones compilati*, nr 101, s. 215; L. Spychała, *«Dux Attila»*, s. 137-138, przyp. 50); E. Petrovics, *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény*, s. 185; 3) „gentes, id est pagani gentiliter viventes, quales tunc erant Hungari” (SQ nr 102) ~ „Ungaros [...], quos Christianorum flagellum quondam fuisse constat [...] que gens prefata dei ecclesiam depopulabatur” (LSSH). *Sermones compilati*, nr 102, s. 218; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 1-2, s. 402-403; L. Spychała, *«Dux Attila»*, s. 137; 4) Określanie króla Stefana jako „beatus” i „sanctus”. Zob. *Sermones compilati*, nr 101, s. 214 („sanctus rex noster Stephanus”);

Niezależnie od SQ, M.J. Fehér, a szczególnie B. Kertész zwrócili uwagę, że na Węgrzech zachowały się kazania na dzień św. Stefana autorstwa franciszkanów

nr 102, s. 217 („sanctus Stephanus, ipsius gentis [Hungarorum - LS] rex”) nr 103, s. 219 („beatus rex Stephanus”); nr 103, s. 220 („beatus Stephanus” / „sanctus”); nr 104, s. 221 („sanctus Stephanus”); nr 104, s. 222 („beatus Stephanus [fuit sanctus]”); nr 105, s. 223 („sanctus” / „beatus Stephanus”); L. Spychała, «*Dux Attila*», s. 136–137; 5) „Ipse [Stephanus - LS] [...] natus est oraculo divino ap<p>arente sibi Sancto Stephano prothomartire regnum et coronam sibi promittente. Ffuit [recte: Fuit - LS] etiam filius honoratus [...] ipsius Dei, quia primus sanctus de populo suo” (SQ nr 103) ~ „uxorem eius [Geysae - LS] iam propinquantem partui tali voluit visione divini (sic) gratia consolari. Apparuit namque illi beatus levita et prothomartyr Stephanus [...] qui eam alloqui taliter cepit: [...] et certa esto, quia filium paries, qui primo in hac gente corona debetur et regnum” (LSSH). *Sermones compilati*, nr 103, s. 220; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 3, s. 406; 6) „In istis sex fuit Beatus Stephanus pre aliis honoratus, ut filius primogenitus. Habuit enim vestem honestatis et virtum specialem, quia super multos gloriosior est [...] Successit heres [Stephanus - LS] in regno patris sui multo facilius” (SQ nr 103) ~ „convocatis pater suos [Geysa - LS] Hungarie primatibus et cum ordine sequenti, per communis consilium colloquii filium suum Stephanum post se regnaturum populo profecit [...] Post obitum vero patris Stephanus adhuc adolescens favore principum et plebis in patris solium laudabiliter provectus” (LSSH). *Sermones compilati*, nr 103, s. 220; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 4–5, s. 407. Nie można wykluczyć, że wzmianka o Stefanie jako pierworodnym pojawiła się w kazaniu w wyniku błędu odczytu, jaki zaistniał też w *Chronicon Hungarico-Polonicum* (zob. powyżej). O zależności tej kroniki od LSSH, zob. literatura [w:] L. Spychała, «*Dux Attila*», s. 126, przyp. 26; 7) *Sanctus* „Stephanus fuit dilectus Deo” (SQ nr 104) ~ „rex Deo dilectus” (LSSH). Por. *Sermones compilati*, nr 104, s. 221–222; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 23, s. 431; 8) „Glosa: baptismi, in quo adhuc puer accepit habitum fidei ministerio sancti Adalberti, cui honor a nobis debetur, quia fuit nostre conversionis primus propagator” (SQ nr 104) ~ „nunciatur ei [Stephano - LS] beatum Adalbertum Boemiensis ecclesie pontificem ad se venturum esse propter conversationem ipsius et „fidei non fictę” profectum” (LSSH). Por. *Sermones compilati*, nr 104, s. 222; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 3, s. 405; 9) „Sic Beatus Stephanus fuit sanctus [...] primo modo, quia separatus a terrenis non temporalia non habendo, sed contempnendo affectu, et dividendo pauperibus, ecclesiis, et militibus, prout legitur in vita sua, quod Sanctus Guntherius monachus de Boemia frequenter eum visitabat et camera regis sub manu eius ponabatur, ut ecclesiis et pauperibus daret, quantum vellet et interdum evacuabatur. Secundo, quia purgatus ab immundiciis non ab habitis, quia mortale peccatum non creditur commisisse, sed a futuris, que potuissent accidisse. Et hoc fecit carnis desideria calcando, ieiunando, penitendo, in oracione vigilando, quoniam qui Christi sunt, carnem suam crucifigunt pugnando cum viciis et concupiscentiis” (SQ nr 104) ~ „[Stephanus - LS] Tantis igitur misericordie et pietatis brachiis Christi pauperes, immo Christum in ipsis amplexatus est, quod nullus unquam hospes et peregrinus ab eo sine benignitate, aut alicuius solamine tristis abscessit [...] spirituali monitu tactus, nemine sciente solus plenum sacculum dono Dei gerens, Christi pusillum gregem solito more perrexit visitare, statimque pauperes distribuende celestis thesauri pecunie [...] Huius rei testimonium quamplures exhibent, sed ex his unus, in eternum eum ipso celestis vite particeps monachus ex seculari nobilitate conversus et eremita, beatus Guntherius, qui libertate (sic) caritativi principis illectus solebat eum sepius de terra Bohemicorum visitare. Quotiens enim curiam ipsius adventus sui fulgore perlustravit, camera regis sub manu sua posita peregrinis, egenis et indigenis, viduis et orphanis, cenobiis et ecclesiis re distributa, quam continebat in brevi fuit exinantia [...] Subvenit quidem, in necessitate positus [...] viduarum et orphanorum miserias et indigentias suas esse computavit [...] carnem suam cum vitiis et concupiscentiis crucifixit” (LSSH). Por. *Sermones compilati*, nr 104, s. 222–223; *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 14, s. 420–422; rozdz. 27, s. 439. Zob. też powyżej o fundacjach i donacjach św. Stefana na rzecz Kościoła.

Oswalda Laskó (łac. Oswaldus de Lasko, węg. Laskai Osvát, *ok 1450–†1511) i Pelbarta z Temeszwaru (?) (łac. Pelbartus de Themeswar, węg. Temesvári Pelbárt, *1435–†1504), a więc z okresu późnego średniowiecza, zawierające również informacje i motywy znane z zabytków średniowiecznego dziejopisarstwa węgierskiego. Oswald w jednym z dwóch zachowanych, napisanych przez siebie kazań dotyczących króla św. Stefana, wspominając o nim musiał wykorzystać jako źródło prymarne LSSH, o czym świadczą m.in. słowa przypisane męczennikowi św. Stefanowi, skierowane do matki przyszłego króla: „filium paries, cui in hac gente primum corona debetur et regnum”⁴¹. Unaocznia to, że żywot pierwszego króla Węgier, którego autorstwo przypisuje się Hartvikowi, w sposób bezpośredni czy też pośredni był wykorzystywany przy pisaniu kazań także u schyłku wieków średnich.

Kronika papieży i cesarzy Marcina z Opawy, zwanego Polakiem

Informacje o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrov/Węgier można też znaleźć w szeregu źródeł powstałych poza obszarem monarchii Arpadów. Gwoli ścisłości nadmienić wypada, że A.F. Gombos przeanalizował przekazy obcych źródeł narracyjnych o św. Stefanie, w tym łączone z nim zwroty. Brak wśród nich określenia w rodzaju „primus rex (H)Ungarie / (H)Ungarorum”⁴², ale wszystko

⁴¹ Zob. powyżej oraz: M.J. Fehér, *Magyar őstörténet egy XV. századi prédikációban*, „Magyar Történelmi Szemle” 1972, t. 3, nr 4, s. 571; I. Bárczi, *Laskai Osvát*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, t. 2, s. 1292–1293; E. Madas, *Temesvári Pelbárt*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, t. 3: P–Zs, red. L. Péter, Budapest 2000, s. 2232–2233; *Új magyar életrajzi lexikon*, 4: L–Ö, red. L. Markó, Budapest 2002, s. 96 (*Laskai Osvát*); B. Kertész, *Középkori krónikáink és legendáink használatának problémája Laskai Osvát prédikációiban*, [w:] *Plaustrum saeculi. Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról*, [t. 1], red. I. Bárczi, Budapest 2004, s. 71 oraz: http://sermones.elte.hu/?az=315tan_plaus_kebalazs [dostęp 3.11.2023]; B. Kertész, *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában*, „Magyar Könyvszemle” 2004, t. 120, nr 4 s. 374–384; idem, *Krónikaszövegek Laskai Osvát prédikációiban*, [w:] *A ferences lelkeség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, t. 2, red. S. Óze, N. Medgyesy-Schmikli, Piliscsaba-Budapest 2005, s. 669–684; B. Kertész, *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gestájának utóéletéhez*, „Magyar Könyvszemle” 2005, t. 121, nr 4 s. 373–384 (cyt. s. 383) oraz https://sermones.elte.hu/?az=328tan_plaus_kbalazs [dostęp 3.11.2023]; E. Madas, *Laskai Osvát*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, t. 6, s. 399; *Új magyar életrajzi lexikon*, t. 6: Sz–Zs, red. L. Markó, Budapest 2007, s. 684 (*Temesvári Pelbárt*); B. Kertész, *Laskai Osvát és a Karthuzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája*, „Századok” 2008, t. 142, nr 2, s. 475, 479, 483–486; idem, *The Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko*, [w:] *Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, red. P.E. Kovács, K. Szóvák, Budapest 2009, s. 61–64, 72–75; E. Madas, *Temesvári Pelbárt*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, t. 11: *Széchenyi-teuton lovagrend*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2011, s. 431–432.

⁴² A.F. Gombos, *Saint Etienne dans l’historiographie du moyen âge*, „Archivum Europae Centro-Orientalis” 1938, t. 4, z. 1–3, s. 55; idem, *Szent István a középkori külföldi történetírásban*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király*, t. 3, Budapest 1938, s. 287 oraz [w:] *Emlékkönyv Szent István király*, Budapest 1988, s. 637.

wskazuje na to, że fraza ta nie była przedmiotem jego dociekań. Lektura bowiem wydanej niemal w tym samym czasie, co wskazane opracowanie, przygotowanej przez tegoż badacza chrestomatii dotyczącej okresu Arpadów unaocznia, że w szeregu źródeł, przede wszystkim z XIV–XV wieku, pojawia się nie tylko określenie św. Stefana jako pierwszego króla Węgrów/Węgier, ale w około 75% z zastosowaniem literalnie zgodnej frazeologii⁴³, co świadczy, że w sposób bezpośredni albo pośredni ich autorzy czerpali najprawdopodobniej z tego samego źródła.

Najstarszym z zachowanych przekazów zawierających ten współbrzmiący tekst jest powstałe w kurii rzymskiej, niemal równoległe do dzieła Tomasza, *Chronicon pontificum et imperatorum* (redakcja A – 1268/1269, redakcja B – 1272, redakcja C – 1277) Marcina z Opawy, zwanego też Marcinem Polakiem (*przed 1230–†1279), w którym, przy zwięzłym opisie czynów św. Wojciecha (*ok. 956–†997) pojawia się wzmianka o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów⁴⁴.

⁴³ *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, t. 1, nr 160, s. 59; nr 192, s. 87; nr 384, s. 158; nr 419, s. 176; nr 421, s. 178; nr 422, s. 179; nr 469, s. 202; nr 592, s. 266; nr 1235, s. 523; nr 1818, s. 798; t. 2, nr 2170, s. 908; 2, nr 2469, s. 1036; nr 3269, s. 1572, 1573; nr 3633, s. 1573; t. 3, nr 4104, s. 1755; nr 4191, s. 1963; nr 4319, s. 2006; nr 4322, s. 2012; nr 5159, s. 2657. Zob. też o wpływie dzieła Marcina: *Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy / S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris Vita prior*, wyd. J. Karwasińska, Warszawa 1962 (Pomniki Dziejowe Polski / Monumenta Poloniae Historica, S.n. t. 4, z. 1), s. 45, przyp. 165.

⁴⁴ „Hic [sanctus Adalbertus sive Albertus - LS] primum episcopus Pragensis, post revelante Deo, Pannoniam veniens, primum regem Ungarorum videlicet sanctum Stephanum cum multis aliis baptizavit”. *Martini Oppaviensis Chronicon*, s. 465; *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, t. 2, nr 3638, s. 1575; *Marcin Polak. Kronika papieży i cesarzy / Martinus Polonus. Chronicon pontificum et imperatorum. Tekst lac. wg wyd. Ludwiga Weilanda (MGH, Scriptorum, t. XXII) / Textus Latinus iuxta editionem L. Weiland (MGH Scriptorum, vol. XXII) constitutus*, tłum. i kom. A. Fabiańska, J. Soszyński, wstęp J. Soszyński. Kęty 2008, s. 181, 311. Wypada zgodzić się z J. Soszyńskim, iż 1268 jako *terminus post quem* powstania redakcji A dzieła Marcina jest mało prawdopodobny, albowiem „proces twórczy musiał trwać kilkanaście lat”. J. Soszyński, *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczna tradycja rękopiśmienna w Polsce*, Warszawa 1995 (Studia Copernicana, t. 34), s. 23, 41–43; W.-V. Ikas, *Martinus Polonus' Chronicle of the Popes and Emperors: a Medieval Best-Seller and its Neglected Influence on Medieval English Chroniclers*, „English Historical Review” 2001, t. 116, nr 466, s. 330; J. Soszyński, *Sacerdotium – imperium – studium. Władze uniwersalne w późnośredniowiecznych kronikach martyńskich*, Warszawa 2006, s. 21–23 (cyt. s. 23); *Marcin Polak. Kronika papieży i cesarzy*, s. 31–32, 42–44; A.-D. von den Brincken, *Martin of Opava*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 2: J–Z, red. G. Dunphy, Leiden-Boston 2010, s. 1086–1087; A.-D. von den Brincken, *Martin von Troppau*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, t. 6: *Marienberger Osterspiel–Oberdeutsche Bibeldrucke*, red. K. Ruh i in., Berlin-New York 2010, kol. 163–164; *Martin von Troppau. Chronicon Pontificum et Imperatorum*, wyd. A.-D. von den Brincken (MGH), München 2014, <https://data.mgh.de/ext/epub/mt/mvt020v021r.htm> [dostęp 24.10.2023]; P. Bourgain, L. Light, *Bestsellers*, New York-Chicago-Paris 2014 (Primes, z. 4), s. 9; H.J. Mierau, *Die lateinischen Papst-Kaiser Chroniken des Spätmittelalters*, [w:] *Handbuch Chroniken des Mittelalters*, red. G. Wolf, N.H. Ott, Berlin-Boston 2016, s. 111; P. Cermanová i in.,

W ocenie A.-D. von den Brincken wpływ kroniki Marcina na dziejopisarstwo następnych trzech stuleci jest nie do przecenienia, można wskazać niewiele dzieł, których autorzy z niej nie skorzystali. Zdaniem J. Soszyńskiego „cieszyła się nie-słabnącym powodzeniem przez drugą połowę wieku XIII i pierwszą wieku XIV. Wyrażało się to zarówno w kopiowaniu, recepcji treści – na Marcina powołuje się trudna do ogarnięcia liczba autorów, a bezpośredni lub pośredni wpływ lektury *Kroniki papieży i cesarzy* odnaleźć można więcej niż często”. Zarówno polski historyk, jak i niemiecka badaczka, podkreślali inspirującą rolę Marcina, znajdującą odbicie w powstawaniu kontynuacji, wariacji i przekładów kroniki na języki wernakularne. J. Soszyński stwierdził, że po roku 1350 jej oddziaływanie zaczyna słabnąć, ale pomimo to w wieku XV dzieło Marcina jest nadal kopiowane. W 2002 r. W.-V. Ikas oceniał liczbę zachowanych i potwierdzonych kopii tego dzieła na ponad 500, a kilka lat później (w 2010 r.) A.-D. von den Brincken szacowała liczbę zachowanych pełnych kopii tego dzieła na około 500⁴⁵.

Nota bene L. Veszprémy zwrócił uwagę w artykule, opublikowanym w języku niemieckim, na sporadyczność zachowania się na Węgrzech manuskryptów zawierających tekst *Chronicon pontificum et imperatorum*, wskazując jedynie dwa, co uznał za zastanawiające w stosunku do liczby egzemplarzy innego dzieła Marcina, *Margarita decreti* (*Perły dekretu*), w przypadku którego można wykazać dziewięć poświadczonych w tamtejszych kolekcjach kodeksów. Ich liczbę węgierski historyk tłumaczył większym zainteresowaniem tym drugim dziełem oraz zamiłowaniem węgierskich dziejopisarzy do problematyki prawnej⁴⁶.

Přenos vědení. Osudy čtyř bestsellerů v pozdně středověkých českých zemích, Praha 2021 (Studie a prameny k dějinám myšlení v českých zemích, z. 22), s. 112 (art. V. Bažanta).

⁴⁵ K. Grodziska-Ożóg, *Marcin Polak i jego twórczość*, „Nasza Przeszłość” 1983, t. 58, s. 198–199; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Überlieferung der Chronik Martins von Troppau*, cz. 1, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1985, t. 41, s. 460–461; eadem, *Martin von Troppau*, [w:] *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*, red. H. Patze, Sigmaringen 1987 (Vorträge und Forschungen, t. 31), s. 156–157, 175; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Überlieferung der Chronik Martins von Troppau*, cz. 2, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1989, t. 45, s. 552; W.-V. Ikas, *Neue Handschriftenfunde zum Chronicon pontificum et imperatorum des Martin von Troppau*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 2002, t. 58, s. 521–537, zvl. s. 525–526; idem, *Martin von Troppau (Martinus Polonus), O.P. († 1278) in England. Überlieferungs- und wirkungsgeschichtliche Studien zu dessen Papst- und Kaiserchronik*, Wiesbaden 2002 (Wissensliteratur im Mittelalter. Schriften des Sonderforschungsbereichs 226 Würzburg/Eichstätt), s. 1, 19; J. Soszyński, *Kronika Marcina Polaka*, s. 43–45, 55; idem, *Sacerdotium-imperium-studium*, s. 23, zob. też s. 25–39; *Marcin Polak. Kronika papieży i cesarzy*, s. 60–63 (cyt. s. 62); A.-D. von den Brincken, *Martin of Opava*, s. 1085–1086; eadem, *Martin von Troppau*, kol. 164–165; H.J. Mierau, *Die lateinischen Papst-Kaiser Chroniken*, s. 112–113, 115–116, 123–126; P. Cermanová i in., *Přenos vědení*, s. 112 (art. V. Bažanta); *Martinus Oppaviensis (1230?-1279?)*, [w:] *FAMA. Œuvres latines médiévales à succès*, <https://fama.irht.cnrs.fr/oeuvre/254363> [dostęp 11.08.2024].

⁴⁶ L. Veszprémy, *Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters*, [w:] *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*, red. G. Kosellek, Frankfurt am Main 1997 (Tagungsberichte der Stiftung Haus Oberschlesien, t. 7), s. 225. Zob. *Codices*

Zauważyć jednak wypada, że po pierwsze, jeżeli chodzi o oba manuskrypty dzieła Marcina, to jeden ma niewątpliwie proveniencję pozawęgierską, a mianowicie rękopis przechowywany w Budapeszcie (Országos Széchényi Könyvtár, sygn. Clmae 203), zdaniem V. Bažanta powstały ok. 1460–1470, posiada datę zamieszczoną w kolofonie kroniki: 17.01.1466. Wyszedł on spod pióra kolekcjonera tekstów prawniczych Piotra (czes. Petr) Přespole z Pragi, mieszczanina z Kutnej Hory (czes. Kutná Hora, niem. Kuttenberg), w opinii V. Bažanta nieoficjalnie powiązanego z władzami tego miasta. Ta więc kopia kroniki Marcina, zidentyfikowana przez czeskiego badacza jako redakcja C, zaopatrzona w kontynuację sięgającą lat 1287/1378, powstała poza terytorium Węgier (E. Bartoniek, A.-D. von den Brincken, V. Bažant)⁴⁷. Drugi z manuskryptów (Bratislava, Univerzitná knižnica, sygn. Ms 1207) stanowi klocek, którego większą część (ff. 1ra–160vb), w tym kronikę Marcina, spisał – zdaniem J. Sopko w początkach XV stulecia – Paweł (łac. Paulus) „Stainheimer de Augusta” (ręka „A”). W kodeksie tym znajdują się też inne teksty, m.in. uwiecznione ręką oznaczoną jako „C” (ff. 170rb–262va), których autor przedstawił się jako Mikołaj (dosł. „Mualocin”, odczytany przez słowackiego badacza jako „Nicolaus”). Przynajmniej jeden (*Vocabularium praecipue terminos Bibliae explicans*) z nich powstał „in villa Krikeri” (słow. Handlová, niem. Kirckenhau, węg. Nyitrahánya)⁴⁸, a więc na ówczesnych Węgrzech. W przypadku jednak kroniki jej pisarz o imieniu Paweł mógł wywodzić się z miejscowości Steinheim am Albuch i spisać jej tekst w leżącym ok. 70 km od tej miejscowości Augsburgu (łac. Augusta (Vindelicorum))⁴⁹, co może oznaczać, że również on nie powstał na Węgrzech. Takie stanowisko zajął zresztą też L. Veszprémy w węgierskojęzycznej wersji swojego artykułu, dopuszczając co

Latini medii aevi, oprac. E. Bartoniek, Budapest 1940 (Codices manu scripti Latini, t. 1), nr 203, s. 161–165; A.-D. von den Brincken, *Studien zur Überlieferung der Chronik Martins von Troppau*, cz. 2, s. 558, 576; *Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon*, t. 1, nr 119, s. 63; nr 123, s. 64; nr 1215, s. 333; nr 1646, s. 407–408; t. 2, nr 1830, s. 14; nr 2477, s. 168; nr 2606, s. 201; nr 3215, s. 318; nr 3216, s. 318.

⁴⁷ Zob. powyżej oraz: P. Cermanová i in., *Přenos vědení*, s. 252, 270 (art. V. Bažanta); V. Bažant, *Patterns of Reception of the Chronicon pontificum et imperatorum by Martin of Opava in the Late Medieval Lands of the Crown of Bohemia*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” 2021, t. 129, z. 1, s. 8–9, 14, 19–20; idem, *Reading the Early Church: A Witness from Kutná Hora of the „Chronicon pontificum et imperatorum” by Martin of Opava*, [w:] *Books of Knowledge in Late Medieval Europe: Circulation and Reception of Popular Texts*, red. P. Cermanová, V. Žůrek, Turnhout 2021 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, t. 52), s. 229–232.

⁴⁸ *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižnicach / Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae*, oprac. J. Sopko, Martin 1981 (Stredoveké kódexy Slovenskej Proveniencie / Codices Medii Aevi, qui in Bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur, t. 1), nr 133, s. 144–148.

⁴⁹ *Graesse-Benedict-Plechl. Orbis Latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, oprac. H. Plechl, S.-Ch. Plechl, t. 1: A-D, Braunschweig 1972, s. 177 (*Augusta Vindelicorum*).

najwyżej użytkowanie manuskrypty kroniki na Węgrzech⁵⁰. W przypadku obydwu przekazów nie wiadomo, kiedy trafiły one na Węgry.

Po drugie, wśród dziewięciu egzemplarzy *Perły dekretu* przynajmniej połowa to inkunabuły, a tylko pięć spośród nich ma potwierdzoną bądź hipotetyczną proveniencję związaną z obszarem historycznych Węgier, w tym trzy jedynie w epoce nowożytnej (XVI–XVII w.)⁵¹.

Tak więc jeżeli porównać poświadczone zachowanymi manuskryptami zainteresowanie dziełami Marcina na obszarze historycznych Węgier, to było ono w przypadku obu tekstów mniejsze, niż sądził pierwotnie L. Veszprémy. Można powiedzieć, że nie zachował się żaden powstały na Węgrzech rękopis zawierający kronikę Marcina. Nie oznacza to jednak, jak wykazał L. Veszprémy, że nie znano tam dzieła penitencjariusza z kurii rzymskiej. Jego wpływ skłonny był dostrzec węgierski historyk w *Gesta Hungarorum* Szymona z Kéza (1282–1285) czy *Kompozycji*, oraz podobnie, jak wcześniej E. Mályusz, w kronice autorstwa Jana Thuróczy’ego (węg. Thuróczy János, ok. 1435–1488/89), jak i przy kształtowaniu tekstu *Compilatio nova super tota Biblia* (1344–1349) franciszkanina Jana z Udine (łac. Iohannes de Utino, wł. Giovanni da Udine, †1366), w którym ok. 1459–1460 r. na Węgrzech dokonano uzupełnień. Zdaniem A. Vizkelety’ego, L. Veszprémy’ego i B. Kertész’a stało się to z wykorzystaniem kroniki Marcina, przy czym w niektórych kodeksach dołączono tzw. listę królów węgierskich dla lat 1000–1459. Wspomniany spis władców otwiera zapiska „Sanctus Stephanus primus rex regni Hungariae”, której źródół można dopatrywać się nie tyle w kronice Marcina, co raczej – jak wynikałoby z ustaleń poczynionych przez E. Mályusza, A. Vizkelety’ego i L. Veszprémy’ego odnośnie partii przeredagowanej kroniki sięgającej połowy XIV w. – w tekście należącym do *Kompozycji*, a dokładniej zapisach jego rubryki, wskazując jako możliwego autora XV-wiecznej redakcji – kontynuacji sędziego Tomasza (węg. Tamás) Drági (poświadczony dla lat 1456–1490), i – co nie jest bez znaczenia – współinicjatora powstania kroniki Jana Thuróczy’ego. L. Veszprémy określił redakcję kroniki Jana z Udine, wzbogaconą o wątki węgierskie, jako jedyną podjętą na Węgrzech próbę adaptacji reprezentowanego przez Marcina Polaka gatunku zestawionej chronologicznie historii świata⁵².

⁵⁰ L. Veszprémy, *Troppai Márton (Martin von Troppau) a középkori magyar historiográfiában*, „Századok” 1996, t. 130, nr 4, s. 984, przyp. 1.

⁵¹ Zob. powyżej, przyp. 47.

⁵² *Joannis de Utino Brevis narratio de regibus Hungariae*, [w:] *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, chronicisque Vindobionensi Picto et Budensi accurate collatum...*, wyd. M. Florianus (*Historiae Hungaricae Fontes Domestici*, t. 3), Lipsiae 1884, s. 267. Gy. Ember skłonny był, w naszej ocenie bezzasadnie, łączyć informacje o św. Stefanie listy królów węgierskich w XV-wiecznej redakcji kroniki Jana z Udine, podobnie jak w przypadku szeregu innych źródeł, z tzw. węgierskimi „pragesta”, co do których zawartości i zachowania się ich treści w późniejszych kronikach od lat toczy się dyskusja (zob. powyżej, przyp. 17), zob. Gy. Ember,

Powyższe rozważania, w sposób pośredni wskazują, że kronika Marcina z Opawy, z której wzmianka o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów trafiła do wielu źródeł powstałych w późnym średniowieczu, pomimo braku rodzimej tradycji jej tekstu, musiała być znana na średniowiecznych Węgrzech, żaden jednak jej egzemplarz się nie zachował.

Wokół dyskusji nad stanem zachowania książki średniowiecznej, w szczególności na Węgrzech

Kodykolodzy węgierscy od lat podkreślają, że żaden inny kraj nie doznał tak znacznych strat w zasobach książki średniowiecznej, jak Węgry. Zdaniem L. Mezey'a tylko 190 na ok. 1200 przechowywanych na XX-wiecznych Węgrzech średniowiecznych rękopisów powstało, względnie przechowywanych było tamże przed 1526 r. Reszta trafiła na Węgry poprzez działania kolekcjonerów – bibliofilów w stuleciach XVIII–XIX, czy w wyniku sekularyzacji zasobów klasztornych w Austrii. W sumie, mediewista ten szacował liczbę średniowiecznych kodeksów zachowanych na obszarze historycznych Węgier, a więc i współczesnych państw sąsiednich, na ok. 1600, z tych zaś liczbę przechowywanych tamże w wiekach średnich ocenił na ok. 400. Pragnąc ustalić liczbę ksiąg znajdujących się na obszarze Węgier przed 1526 r. za podstawę przyjął znane wówczas liczby instytucji

Szent István a középkori magyar történetírásban, [w:] *Emlékkönyv Szent István király*, t. 3, 1938, s. 273–274 oraz [w:] *Emlékkönyv Szent István király*, 1988, s. 623–624; E. Mályusz, *A Thuróczykrónika és forrásai*, Budapest 1967, s. 76–77, 115–118, 146–148; A. Vizkelety, *Johannes de Utino világhronikája későbbi kiegészítésekkel, magyar krónikafigyeléssel*, [w:] *Kódexek a középkori Magyarországon*, nr 144, s. 144; idem, *Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino*, [w:] *De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert, dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*, red. W. Milde, W. Schuder, Berlin-New York 1988, s. 292–293, 300–301, 307–308 oraz [w:] A. Vizkelety, *Ad fontes. Válogatott tanulmányok / Ausgewählte Schriften. Ünnepi kötet Vizkelety András 80. születésnapjára / Festgabe für András Vizkelety zum 80. Geburtstag*, red. K. Berzeviczy i in., Budapest 2011, s. 288–289, 296–297, 303–304; L. Veszprémy, *Troppai Márton*, s. 978–985; idem, *Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie*, s. 227–236; A. Vizkelety, *Drágyi Tamás*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, t. 2: *Calcagnini-Falkoner*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2004, s. 249–250; L. Veszprémy, *Drágyi Tamás világhronikája*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, t. 2, s. 250; idem, *Egy késő középkori világhronika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója*, „Századok” 2010, t. 144, nr 2, s. 465–470, 473, 479, 483–484; N.H. Ott, *Johannes de Utino*, [w:] *Die deutsche Literatur*, t. 4: *Hildegard von Hürnheim–Koburger*, red. K. Ruh i in., Berlin–New York 2010, kol. 785–788; t. 11: *Nachträge und Korrekturen*, red. B. Wachinger i in., Berlin–New York 2010, kol. 801–803; A. Worm, *Johannes de Utino*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 1, s. 876; B. Kertész, *A 14. századi magyarországi krónika-szerkesztmények utóélete a késő középkorban*, „Századok” 2016, t. 150, nr 2, s. 490–491; idem, *The Afterlife of the Fourteenth-Century Chronicle Compositions*, [w:] *Studies on the Illuminated Chronicle*, red. J.M. Bak, L. Veszprémy, Budapest 2018 (Central European Medieval Texts. Subsidia, t. 1). s. 185; idem, *Történetírás*, s. 86–87, 242, 322. Por. wywody P. Rókay'a na temat tzw. *Marci chronica*. P. Rókay, *Krónikatanulmányok*, s. 106–114; P. Cermanová i in., *Přenos vědení*, s. 113 (art. V. Bažanta).

gromadzących książki (biblioteki przykapitulne, biblioteki plebanii królewskich i plebanii większych miast, biblioteki przyklasztorne, biblioteki małych plebanii i prywatne), biorąc przy tym pod uwagę dane z zachowanych inwentarzy/spisów książek tego rodzaju posesorów, przyporządkowując poszczególnym ich kategoriom liczby kodeksów. W rezultacie przyjętych ustaleń i obliczeń doszedł do wniosku, że zasób ksiąg na obszarze historycznych Węgrov przed klęską pod Mohácsem wynosił nie mniej niż ok. 45 000 jednostek. Uznał, że dane te znajdują potwierdzenie w kontekście Bawarii, dużo mniejszej pod względem obszaru, niż historyczne Węgry, gdzie w początkach XIX w., po sekularyzacji i selekcji zbiorów bibliotecznych, doliczono się ok. 25 000 kodeksów. Ostatecznie skonstatował, że z pierwotnego zasobu zachowało się na Węgrzech nieco powyżej 1%, z czego ok. 0,3–0,4% uznał za rodzimy produkt⁵³.

Z kolei w opinii Cs. Csapodiego (1989) liczba zachowanych średniowiecznych kodeksów, a więc i inkunabułów, pochodzących z kolekcji zlokalizowanych na średniowiecznych Węgrzech wynosi 1–2% pierwotnego stanu. Zasoby książki średniowiecznej na Węgrzech ucierpiały najpierw podczas najazdu mongolskiego lat 1241–1242, a później, podczas trwającego niemal 150 lat panowania tureckiego. Badacz ten zwrócił uwagę, że większość kodeksów sprzed 1526 zachowała się z terenów zachodniego Zadunaja, Słowacji i Siedmiogrodu, gdyż tereny te lepiej były chronione przed spustoszeniami wojen tureckich, niż centrum kraju – najbardziej rozwinięty i najgęściej zaludniony obszar Węgrov. Sporządzone przez Cs. Csapodiego i K. Csapodiné-Gárdonyi (1988–1994) zestawienie zachowanych kodeksów, w tym inkunabułów, sprzed 1526 r. o szeroko pojętej proveniencji węgierskiej wykazuje 3419 jednostek, zaś liczba zidentyfikowanych zaginionych obiektów z bibliotek węgierskich określona została na 3025⁵⁴.

⁵³ L. Mezey, *A hazai legrégebb könyvtörténet új forrásterülete*, „Könyvtári Figyelő” 1975, t. 21, s. 303-305; idem, *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása (1974. január–1975. július)*, „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei” 1978, t. 30, nr 1–2, s. 66–72. C. Cardelle de Hartmann zwróciła uwagę, że kasata klasztorów za panowania Henryka VIII w Anglii i w Hiszpanii XVIII/ XIX w. spowodowała ogromne straty w tamtejszych zasobach książek. Natomiast w Bawarii dzięki staraniom komisji złożonej z uczonych odpowiedzialnych za biblioteki klasztorne większość rękopisów trafiła w początkach XIX stulecia do *Bibliotheca Regia Monacensis*, a poprzez nią, do Bayerische Staatsbibliothek. „W rezultacie kultura literacka klasztorów bawarskich jest znacznie lepiej udokumentowana niż kultura literacka klasztorów angielskich czy hiszpańskich. Jednak nawet w Bawarii zachowanie rękopisów zależało również od ich cech materialnych. Rękopisy luksusowe i najstarsze prawdopodobnie udało się ocalić w całości, natomiast z rękopisami późnymi, zwłaszcza kiepskiej jakości, obchodzono się z mniejszą troską. Najstarsze rękopisy miały więc w tym przypadku większe szanse na zachowanie” – zob. C. Cardelle de Hartmann, *Succès et insuccès des textes: remarques préliminaires*, [w:] *Succès des textes latins dans l'Occident médiéval. Approche méthodologique autour du projet FAMA*. Études réunies par P. Bourgain, F. Siri, Paris 2020 (Études et recontres de l'École des chartes, t. 59), s. 53. Zob. też poniżej.

⁵⁴ Cs. Csapodi, *Ungarische Bibliotheksgeschichte. Vom Mittelalter bis zum Frieden von Szatmár (1711)*, „Gutenberg-Jahrbuch“ 1984, t. 59, s. 332; idem (rec.), *Mezey Ladislaus, Fragmenta Latina*

Podstawowym parametrem dla oceny stanu zachowania średniowiecznej książki była więc dla kodykologów węgierskich nie tyle liczba zachowanych na obszarze historycznych Węgier kodeksów, co tych stanowiących rodzimy produkt, oraz, dokonane w oparciu o dane natury pośredniej, szacunki dotyczące tamtejszej ich produkcji w wiekach średnich. Jako istotny czynnik mający wpływ na los rodzimych zasobów książki uznano burzliwe losy tego kraju.

Badania nad stanem zachowania i produkcji książki średniowiecznej, niekiedy formułowane, jako badania nad popularnością czy sukcesem poszczególnych dzieł, czy kategorii tekstów, prowadzone były w wielu ośrodkach i trudno oprzeć się wrażeniu ich rozproszenia i braku koordynacji. Zaradzić temu ma inicjatywa podjęta przez badaczy współpracujących w ramach projektu *Fama Auctorum Medii Aevi. Œuvres latines médiévales a succès* (zob. poniżej). Mając na uwadze osiągnięte wnioski, do jakich doszli uczeni na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat, nasuwa się konstatacja, że liczba zachowanych rękopisów danego dzieła nie stanowi wystarczającej przesłanki do oceny tak jego popularności, jak i skali produkcji. W badaniach nad tego rodzaju problematyką uwzględnić należy bowiem szereg innych czynników.

W nauce niemieckiej w kontekście powyższego niejednokrotnie przywołuje się wnioski, do jakich doszedł G. Eis. Założył on, że o liczbie rękopisów danego dzieła, jakie istniały w przeszłości, można wnioskować na podstawie liczby jego zachowanych egzemplarzy. Jako przykład wybrał *Missale Passaviense*. W swoich obliczeniach przyjął, że w każdym probostwie musiał być dostępny mszał. W biskupstwie Pasawy znajdowało się w XV w. około 900 ośrodków duszpasterskich, które średnio posiadały trzy mszały. To daje 2700 egzemplarzy, z których 1/3 trzeba odjąć, albowiem wiele kościołów zostało inkorporowanych do różnych klasztorów, w następstwie czego używano w nich innej księgi niż *Missale Passaviense*. W ten sposób uzyskał liczbę 1800 egzemplarzy mszału. W związku z tym, iż w 1953 r. wykazano zachowanie się 12 jednostek tegoż, doszedł do wniosku, że na każde pierwotnie istniejące 150 kodeksów zawierających mszał zachował się tylko jeden

*codium in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis, Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 286 l., L tábla, „Századok” 1985, t. 119, s. 1040; Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt, t. 1: Fönmaradt kötetek A–J, 2: Fönmaradt kötetek K–Z, 3: Adatok elveszett kötetekről, oprac. idem, K. Csapodiné-Gárdonyi, Budapest 1988–1994 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei / Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, S.n.: Bibliotheca Hungarica, t. 23 (98); 31 (10); 33 (108)), zwł. t. 1, s. 1,7; Cs. Csapodi, *Az 1526 előtt Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése*, „Ars Hungarica” 1989, t. 17, nr 1, s. 3–4; E. Madas, I. Monok, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, [Budapest 1998], s. 15; E. Madas, *Un genre littéraire: la prédication. Réalité hongroise et contexte européen*, [w:] *Les Hongrois et l’Europe: conquête et intégration*, red. S. Csernus, K. Korompay, tłum. Ch. Philippe i in., Paris–Szeged 1999 (Publications de l’Institut Hongrois de Paris), s. 396. Zob. też powyżej, opinia E. Madas, przyp. 14.*

egzemplarz, co określać miało też w przypadku innych tekstów ogólny stosunek liczbowy pierwotnie istniejących tekstów do zachowanych. Te ustalenia niemiecki germanista zastosował także do określenia liczby mających niegdyś istnieć rękopisów tekstu *Parzival* Wolframa von Eschenbach (*ok. 1170–† ok. 1220), uzyskując liczbę niemal 13 000, w sytuacji, gdy dla stuleci XIII–XV zachowało się ich tylko 87, duża część jako fragmenty. G. Eis miał jednak świadomość, że sytuacja tekstu religijnego, otoczonego szczególną troską, jest inna, niż tekstu o tematyce świeckiej. Dlatego sądził, że w przypadku tej drugiej kategorii straty mogły być jeszcze większe. Z drugiej strony przyznał, że na losy spisane go w języku łacińskim mszału z Pasawy wpływ mogła mieć sytuacja po Soborze Trydenckim (1545–1563), gdy tekst ten utracił swoje znaczenie.

F. Neumann ustosunkowując się do hipotezy G. Eisa podniósł, że szacunki oparte na mszale z XV w. i na nakładach inkunabułów są nieporównywalne. Nie można odwzorowywać danych dotyczących książki użytkowej i druku z okresu późnych wieków średnich w stosunku do utworów poetyckich rozwiniętego średniowiecza, albowiem powstawanie i dalsze oddziaływanie dawnej poezji miało miejsce w warunkach społecznych, kulturowych i ekonomicznych, których nie można utożsamiać z sytuacją mającą miejsce w XV stuleciu. Wskazał m.in. na różnice w alfabetyzacji społeczeństw. Z kolei, zdaniem E. Kleinschmidta niewielka liczba zachowanych rękopisów z dziełem *Parzival* z XV w. nie jest wynikiem zmniejszenia się zainteresowania, lecz wpływ na ten stan miała okoliczność, iż sporządzano je na mniej trwałym materiale, czyli papierze. Fakt, że w XV w. wydano ten epos drukiem (Strassburg, Mentelin 1477) poświadcza zainteresowanie tym tekstem. Oceniał on liczbę niegdyś istniejących egzemplarzy tego dzieła na 2250. Inny z badaczy, P.J. Becker zwrócił uwagę, że szacowana liczba tekstów dzieła Wolframa von Eschenbach z okresu 1200–1500 nie oznacza, iż wszystkie istniały w tym samym czasie. Ponadto część zachowanych fragmentów tego eposu stanowiła niegdyś ten sam kodeks. Początkowo badacz oszacował mającą istnieć w średniowieczu i wczesnej nowożytności liczbę manuskryptów z tekstem *Parzival* na 1500, zmniejszając ją potem do kilkuset. Także B. Schirow uznął za zbyt wysoką zaproponowaną przez G. Eisa wysokość strat w odniesieniu do tekstów literackich. W przypadku druków o nakładzie 300–400 egzemplarzy wyliczył, że straty w ciągu stulecia wynosiły 50%, który to wynik potem zastosował w odniesieniu do rękopisów, wychodząc od liczby zachowanych manuskryptów według wieku ich powstania. Ustalił, że w XIII w. musiały powstać 704 manuskrypty z tekstem *Parzival*, z których do XIV stulecia zachowała się połowa (352) i powstać wówczas miało kolejne 256 nowych, czyli w XIV w. było w sumie 608 przekazów. Analogicznie, w XV w. zachowało się 176 rękopisów powstałych dwa stulecia wcześniej, oraz 128 z XIV wieku, a spisano wówczas 40 nowych kopii, co dało łącznie 344 manuskrypty funkcjonujące w tym stuleciu. W sumie, liczba powstałych w wiekach XIII–XV kopii dzieła Wolframa von Eschenbach wyniosła według tego modelu

1000 (704 + 256 + 40). W odniesieniu do powyższego warto przytoczyć stanowisko zajęte przez J. Bumkego, który analizując dostępne zestawienia znanych rękopisów, zawierających teksty niemieckiej epiki nadwornej dla XII–XIII wieku (271 rękopisów, w tym 33 kompletne i 238 fragmentów) doszedł do wniosku, że koniec XIII stulecia zapisał się jako okres gwałtownego skoku liczby zachowanych manuskryptów zawierających tego rodzaju teksty. W jego ocenie, liczba zachowanych rękopisów, powstałych w określonym czasie, pozwala więc na sprecyzowanie stopnia popularności tekstów i w konsekwencji, liczby powstałych manuskryptów. Zwrócił przy tym uwagę, że był to okres, gdy równolegle, w ostatnim dziesięcioleciu XIII wieku, doszło do ogromnego wzrostu liczby zachowanych niemieckojęzycznych dokumentów, a tematyka o charakterze epickim cieszyła się zainteresowaniem nie tylko na dworach, ale i w miastach.

Inny badacz, angielski kodykolog N.R. Ker wraz z zespołem współpracowników, w oparciu o zachowane spisy, katalogi biblioteczne, jak i znaki proveniencyjne w samych kodeksach, sporządził rodzaj inwentarza manuskryptów i inkunabułów zachowanych w kolekcjach brytyjskich, obejmujący według opracowania z 1941 r. – ok. 4200, a w świetle zestawień opublikowanych w 1964 i w 1987 (pośmiertnie) – ponad 6500 jednostek. Nie ujęto w nim kodeksów, których historia pozostawała nieznana. Zestawienie to uporządkowano alfabetycznie w wykazie około 500 średniowiecznych bibliotek, tak stanowiących własność różnego rodzaju korporacji, z wyjątkiem przechowywanych wówczas w kolegiach Cambridge i Oxfordu, jak i – z wyłączeniem Szkocji – osób fizycznych. W przypadku Anglii i Walii inwentarz obejmuje okres do 1540, r., a w odniesieniu do Szkocji – w przypadku której nie brano pod uwagę druków – sięga lat 1550–1560. Nie uwzględniono w tym zestawieniu ksiąg związanych z działalnością i administrowaniem różnego rodzaju placówkami. W przypadku niejasności co do proveniencji poszczególnych kodeksów, albo ich nieodnalezienia, ujęto stosowne dane oddzielnie. N.R. Ker nie pokusił się o statystyczne podsumowanie, doszedł tylko do wniosku, że o stanie zachowania poszczególnych bibliotek decydował przypadek.

E. Dekkers i A. Hoste zwrócili uwagę, że często wykorzystywane w literaturze średniowiecznej dzieła zachowały się w analogicznej liczbie manuskryptów, jak teksty, które w piśmiennictwie wieków średnich nie były w takim stopniu obecne. Podjęli próbę udzielenia odpowiedzi, dlaczego z jednej strony przetrwała jedynie niewielka liczba starożytnych rękopisów zawierających grupę dzieł patrystycznych, rozpowszechnionych w antyku i często cytowanych przez autorów wczesnego średniowiecza, a z drugiej dotrwały do dnia dzisiejszego rękopisy tekstów mniej znanych, rzadziej cytowanych, czy sporadycznie wzmiankowanych w dawnych katalogach czy inwentarzach bibliotecznych. Wskazali, że badania stemm najbardziej rozpowszechnionych dzieł unaocniają, że musiały istnieć manuskrypty stanowiące ogniwa tradycji tekstu, które nie zachowały się. Niejednokrotnie rękopisy, które się zachowały, uznawano za przykład wyjątko-

wej jakości wykonania, ale duża część świadectw przetrwała we fragmentach w oprawach kodeksów czy jako palimpsesty.

Badacze ci doszli do wniosku, że dzieła najczęściej czytane poniosły największy uszczerbek w zakresie swojej tradycji rękopiśmiennej na skutek fizycznego zużycia. Były one często przepisywane, a stare egzemplarze zniszczone i zużyte („zacytane”), które straciły na wartości, wykorzystywano przy produkcji opraw kodeksów do wzmocnienia grzbietów albo jako wyklejki. Tak luksusowe egzemplarze dzieł, rzadziej użytkowane, wykorzystywane jedynie na specjalne okoliczności, jak i teksty mniej poczytnych dzieł, rzadziej używane, w przypadku których nie było potrzeby ich kopiowania, były mniej narażone na zniszczenie, dzięki temu mogły się zachować. Zjawisko to uchwytne jest także w okresie późniejszym i w epoce druku, gdy to zachowało się niewiele modlitewników, mszałów czy katechizmów, często dzięki luksusowej oprawie, stanowiących przedmiot codziennego użytku, a setki tysięcy zniknęły bez śladu. W konsekwencji E. Dekkers i A. Hoste uznali, że nie powinno się wyciągać wniosków o popularności dzieła w oparciu o liczbę jego zachowanych egzemplarzy.

C. Bozzolo i E. Ornato, na podstawie zachowanych zasobów 6200 rękopisów opisanych w dostępnych katalogach, zrekonstruowali korpus tekstów powstałych w północnej Francji oraz podjęli próbę określenia wielkości produkcji książki rękopiśmiennej na tym obszarze w okresie średniowiecza. Stwierdzili, że nikt nie jest w stanie obecnie podać żadnych szacunków dotyczących proporcji pomiędzy powstałymi rękopisami, a tymi, które z nich się zachowały. Nie było jednak ich celem określenie wielkości produkcji rękopisów w wartościach bezwzględnych dla każdego stulecia, a jedynie procentowe oszacowanie udziału książki rękopiśmiennej z poszczególnych wieków wobec całości zachowanych zasobów oraz odpowiedź na pytanie, czy można mówić o równomiernej utracie manuskryptów w poszczególnych stuleciach. Zaznaczyli jednak, że samo zestawienie liczb nie jest wystarczające, albowiem przy ocenie danych trzeba uwzględnić inne czynniki, jak cena książki rozumianej jako nośnik kultury (*véhicule de culture*), czy popyt na książkę. Doszli do wniosku, że na cenę rękopisu wpływ miały dwie grupy czynników: jego rozmiary i liczba kart oraz cechy jakościowe (ogólny wygląd produktu, poziom jego wykonania i stan zachowania). Dostrzegli korelację pomiędzy zasobem biblioteki i dochodami jej właściciela, jednak nie dotyczyła ona liczby woluminów, lecz jakości wykonania książek. Zwrócili także uwagę, że kopiowania tekstu podejmowano się wówczas, gdy nie był on dostępny na „rynku książki używanej”. Jego powielenie było więc zależne od relacji między popytem a podażą. W przypadku kryzysu demograficznego, nagłego wzrostu śmiertelności w wyniku epidemii, zmniejszenie się liczby właścicieli książek będzie miało długotrwałe konsekwencje, albowiem będzie mniej potencjalnych nabywców, a przynajmniej część dotychczasowych zasobów książki zasili rynek. Tym samym produkcja nowych egzemplarzy będzie ograniczała się do „najnowszych” dzieł.

Wskazali także na czynniki o charakterze natychmiastowym/nagłym, mające wpływ na utratę kodeksów, czyli określenie tzw. współczynnika przetrwania rękopisu. Za główny z nich uznali katastrofy naturalne (powodzie, pożary itp.). Wpływ na stan zachowania książki miały też czynnik ludzki oraz działania o charakterze progresywnym, mające miejsce w miejscu przechowywania ksiąg (oddziaływanie: temperatury i wilgotności, gryzoni i pasożytów, składników farby itp.). Katastrofy miały, w ich ujęciu, negatywny wpływ w pierwszym rzędzie na najstarsze manuskrypty. Doszli też do wniosku, że zasoby bibliotek prywatnych były narażone na większe straty, niż biblioteki korporacji (wskutek śmierci właściciela, rozproszenia i selekcji zbiorów, sprzedaży lub zastawienia rękopisów itp.). Nie bez znaczenia była także okoliczność, że siedziby osób prywatnych, zwykle budowane z drewna, były mniej wytrzymałe i bardziej narażone na ryzyko strawienia ogniem. Istnieją podstawy do oceny, że spośród bibliotek korporacyjnych lepsze warunki do przechowywania ksiąg istniały w bibliotekach klasztornych, często oddalonych od obszarów miejskich, a więc mniej podatnych na pożary. Te kolekcje miały też przewagę nad bibliotekami przeznaczonymi do użytku *sensu stricto* edukacyjnego, gdzie duża liczba czytelników pracowała z dużą liczbą tekstów, co powodowało zwiększenie stopnia ich zużycia. Większej liczbie czytelników towarzyszyło także większe prawdopodobieństwo zagubienia, względnie kradzieży księgi. Różnice dotyczące możliwości zachowania się książki, związane z typologią kolekcji, uznali za źródło korelacji między utratą manuskryptów, a datą ich powstania. Powstanie bibliotek związanych z procesem urbanizacji, pojawienie się prywatnej własności książek i handlu nimi, dają się obserwować od początku XIII stulecia. Pomimo, że do bibliotek zlokalizowanych w miastach trafiały też manuskrypty proveniencji klasztornej, to jednak ich trzon stanowiły teksty spisywane na miejscu. W związku z tym, w tych kolekcjach większe straty odnotowuje się w zasobie tejże grupy kodeksów. Wreszcie, wraz z pojawieniem się prasy drukarskiej rękopisy straciły na watości użytkowej, co spowodowało zmniejszenie ich produkcji. Co więcej, pojawienie się nowego nośnika (druku) spowodowało, że najbardziej ucierpiały zasoby książki powstałe po XII stuleciu, szczególnie te, które znajdowały się w rękach prywatnych. Kodeksy przechowywane w zbiorach instytucjonalnych, mimo, że utraciły nierzadko swoje znaczenie użytkowe, były zachowywane jako dziedzictwo kulturowe. Tak więc i u schyłku średniowiecza odnaleźć można czynniki wpływające na nierówność szans przetrwania tekstów. Miejskie biblioteki szkolne i kolekcje prywatne znalazły się w sytuacji mniej korzystnej niż kolekcje klasztorne.

Aż do końca wieków średnich to najczęściej katastrofy naturalne były przyczyną eliminacji starszych rękopisów. Pozostałe zaś czynniki, tak w średniowieczu, jak i później, oddziaływały na straty w zasobie tekstów spisanych po XII stuleciu. C. Bozzolo i E. Ornato skonstatowali, że nie sposób dokonać ilościowej oceny tych zjawisk. Przez większość okresu od IX do XV w., z wyjątkiem X stulecia, obserwowany jest stały wzrost produkcji rękopisów. W okresie: IX–XII w., 80% tej pro-

dukcji to teksty biblijne, patrystyczne, teologiczne i hagiograficzne, przy czym w grupie tej duża część produkcji (40%) to kopiowanie dzieł czterech Doktorów Kościoła: Ambrożego, Hieronima, Augustyna i Grzegorza Wielkiego. W ocenie C. Bozzolo i E. Ornato, przez cały ten okres nie nastąpiła więc żadna znacząca zmiana w zainteresowaniach kulturalnych, a głównym trendem było pomnażanie istniejącego dziedzictwa. Mając to na uwadze uznali oni, że wzrost produkcji przypisać należy wzrostowi liczby posiadaczy ksiąg. Do XII wieku były nimi zwykle instytucje. Dostrzegli korelację pomiędzy wzrostem produkcji rękopisów i liczby klasztorów. Jednak tempo erylowania klasztorów nie wyjaśnia faktu załamania produkcji ksiązek w X stuleciu i względnej stagnacji w zakresie ich produkcji uchwytnej w kolejnym stuleciu. Zjawisko to badacze powiązali z najazdami barbarzyńców i kryzysem politycznym świata pokarolińskiego. Wzrost produkcji, odnotowany dla XIII w., był następnie kontynuowany w tempie progresji, co najmniej od 40 do 60%. Zmniejszenie się od połowy XII stulecia liczby fundacji klasztornych znalazło swój wyraz w zmianach w zakresie typologii kopiowanych tekstów. Pisma czterech Doktorów Kościoła stanowiły już jedynie 10% tekstów o tematyce biblijnej, patrystycznej, teologicznej i hagiograficznej, a te – jedynie 50% ogółu. Przyczyny tego stanu rzeczy C. Bozzolo i G. Ornato upatrywali w zmianach kulturowych, narodzinach i rozwoju uniwersytetu w Paryżu. Za zaskakujące uznali, że „produkcja ksiązek w XIII wieku, skupiona zasadniczo w jednym miejscu, mogła znacznie przewyższyć produkcję wszystkich czynnych klasztorów w XII wieku”. Wskazali w tym miejscu na znaczącą rolę pecji, jako narzędzia szybkiego powielania tekstów. Kolejne stulecie – XIV w. – przyniosło spadek produkcji rękopisów, szacowany na ok. 25%. W odróżnieniu od XII stulecia, kiedy fundacje klasztorne stwarzały warunki sprzyjające do kopiowania ksiąg, sytuacja taka nie jest uchwytana w przypadku powstawania kolegiów uniwersyteckich, co tłumaczyli tym, że „dziedzictwo kulturowe tych instytucji od początku stanowiły księgi będące w obiegu, pochodzące z zapisów lub innych darowizn”. Spadek produkcji, szczególnie widoczny w obrębie literatury o tematyce biblijnej, patrystycznej, teologicznej i hagiograficznej, sięgający 46%, tłumaczyli powstaniem i rozwojem nowego typu kolekcji czyli bibliotek kolegiów uniwersyteckich. Udział tej literatury, zapewne w związku z zainteresowaniem innymi dziedzinami nauki, a szczególnie prawem, spada następnie do 34%. Przemianom w zakresie kultury towarzyszyła ekspansja nowych dzieł, do tego stopnia, że w XIV w. skupiono się głównie na ich rozpowszechnianiu. Po pojawieniu się danego dzieła częstotliwość kopiowania zwykle była początkowo wysoka i malała w miarę zaspokojenia zapotrzebowania. „Produkcja ostatecznie ustanie, jeśli nie nastąpi poszerzenie obszaru dystrybucji, czy to poprzez zwiększenie liczby właścicieli ksiązek w bliskim kulturowo środowisku dzieła, czy też poprzez jego recepcję w innych środowiskach. [...] częstotliwość kopiowania utworu, po szybkim osiągnięciu maksymalnego poziomu, ma tendencję

do zmniejszania się, nawet jeśli nadal cieszy się on przychylnością odbiorców. Aby produkcja kopii dzieła rosła ze stulecia na stulecie, obszar jego dystrybucji musiałby w tym okresie wzrosnąć ponad dwukrotnie. Cecha ta [...] wiąże się z faktem, że rękopiśmienna książka stanowi dobro trwałe, przekazywane z pokolenia na pokolenie”. Przyczyny spadku produkcji książki w latach 1350–1375 badacze połączyli ze zjawiskiem Czarnej Śmierci oraz kryzysem politycznym i monetarnym we Francji w czasie wojny stuletniej. Uznali za potwierdzoną korelację pomiędzy produkcją książki rękopiśmiennej, a najważniejszymi wydarzeniami społeczno–politycznymi XIV wieku. Wysoka cena rękopisów, zwłaszcza nowych, sprawiała, że ich produkcja była niezwykle wrażliwa na kontekst demograficzny, gospodarczy i społeczny.

Wiek XV określili jako okres ożywienia w porównaniu ze stuleciem poprzednim, oceniając wzrost produkcji manuskryptów, w porównaniu ze stuleciem XIII na ok. 50%, w tym spisanych w języku łacińskim, z uwzględnieniem pism o charakterze liturgicznym, o ok. 30%. Przez całą pierwszą połowę XV wieku produkcja utrzymywała się co najwyżej na poziomie z okresu 1375–1399, natomiast poważnie wzrosła po 1450 r. Okres 1350–1450 skłonni byli określać mianem „stagnacji”, czego przyczyn doszukiwali się w kryzysie demograficznym i braku trwałego ożywienia w gospodarce. W późniejszym czasie, na ograniczenie wzrostu produkcji manuskryptów wpływ miało nie tyle samo pojawienie się prasy drukarskiej, co jej rozpowszechnienie po 1475 r. Przy tym książki powstałe nawet kilka wieków wcześniej, nadal stanowiły niezastąpiony instrument życia kulturalnego. Przyczyn zaniechania kopiowania niegdyś szeroko rozpowszechnionych dzieł, doszukiwali się nie w tym, że wyszły one z mody, lecz w fakcie, że w obiegu była ich wystarczająca liczba. *Litterati* XIV, a zwłaszcza XV w., dysponowali znacznie większą liczbą rękopisów, aniżeli ich poprzednicy.

Inny z badaczy, G. Constable przyjrzał się zjawisku wpływu i popularności aż po stulecie XVI grupy tekstów o charakterze dewocyjnym, powstałych u schyłku XI i w XII w. Za wskaźnik w tym zakresie uznał, w przypadku każdego z nich, liczbę zachowanych rękopisów. Świadomy arbitralności doboru dzieł i niekompletności pozostającego do dyspozycji materiału, stosowne dane zaczerpnął z katalogów datowanych rękopisów. Zwrócił uwagę na dużą liczbę kopii tych dzieł powstałych w XV wieku. Przychylił się do poglądu, że modele pobożności XV w. opierały się na literaturze dewocyjnej z wieku XII. Doszedł do wniosku, że wzrost zainteresowania nimi nie można tłumaczyć upodobaniem do dawnych dzieł, ponieważ, w tym samym czasie spada zainteresowanie innymi tekstami powstałymi w XII stuleciu – dziełami teologicznymi. Miernikiem popularności ksiąg o charakterze dewocyjnym były także, według G. Constable’a: tłumaczenia w późnym średniowieczu na języki wernakularne, dane ówczesnych katalogów bibliotecznych oraz edycje drukowane przed 1550 r. Amerykański badacz stwierdził, że „[...] teksty dewocyjne z XII wieku były [...] ważnym źródłem nauczania religijnego dla au-

torów późnego średniowiecza, włączając tych, których temperament intelektualny był daleki od tego z okresu przedscholastycznego. [...] Niemal wszyscy późnośredniowieczni pisarze religijni pozostawali pod wpływem tych źródeł i nie można ich w pełni zrozumieć bez znajomości tematów i postaw religijnych sięgających końca XI i XII wieku". G. Constable uznał więc czynniki „pozastatystyczne” jako mające pierwszorzędne znaczenie, jakie należy wziąć pod uwagę przy badaniu tak popularności tekstów, jak i ocenie ich średniowiecznej produkcji.

W podobnym tonie wypowiedziała się E.L. Eisenstein, pisząc obszernie o prasie drukarskiej jako czynniku zmian w opracowaniu, pierwotnie wydanym w 1979 roku. Stwierdziła ona, mając na uwadze ostatnie półwiecze niemal wyłączności książki rękopiśmiennej jako nośnika komunikacji (czyli drugą poł. XV w.), że nauka nie dysponuje żadnymi danymi dotyczącymi produkcji średniowiecznych skrybów.

Głos w sprawie stanu zachowania książki średniowiecznej zabrał również historyk francuski B. Guenée. Jego zdaniem, liczba zachowanych rękopisów stanowi tylko jeden ze składników niezbędnych do oceny popularności tekstu. Uznał, że 60 zachowanych manuskryptów danego dzieła świadczy o bardzo dużym, 30 o dużym, 15 o ograniczonym sukcesie, 6 o słabym rozpowszechnieniu, zaś 2 – o braku popularności. Powodzenie takie mogło mieć nierzadko charakter regionalny, co wiązało się z zainteresowaniem tematyką danego tekstu, czy językiem w jakim go spisano. Popularność tekstu miała więc często ograniczony politycznie czy kulturowo obszar. Jak B. Guenée podkreślił, nie sposób „mechanicznie, na podstawie liczby zachowanych rękopisów danego dzieła, przewidzieć znaczenia przestrzeni, w której dzieło to było znane [...] Jednakże, ogólnie rzecz biorąc, ilościowy i geograficzny punkt widzenia pozostają ze sobą w dość stałym związku”. Akcentował znaczenie w wiekach średnich „zjawiska migracji rękopisów”, kiedy książki były przekazywane, wypożyczane lub kopiowane pomiędzy bibliotekami/skryptoriami, rozprzestrzeniając się, według jednego modelu, po różnych ośrodkach w regionie, a według innego, podążając „sieciami pokrewieństwa” między osobami czy placówkami o tym samym charakterze. W niektórych przypadkach, przy rozpowszechnianiu tekstu istotną rolę odgrywało zjawisko mecenatu.

Miarę sukcesu dzieła dostrzegł też w tempie jego rozpowszechnienia. Akcentował, że jeśli wziąć pod uwagę, iż w średniowieczu większość cieszących się wielkim powodzeniem tekstów powstała w okresie pogańskiej starożytności lub w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, a więc była możliwość pomnażania przez stulecia, to tym bardziej uchwytne jest sukces dzieł powstałych np. w stuleciach XII–XIV, które przetrwały w porównywalnej liczbie rękopisów. Przy tym można zauważyć cały szereg dzieł, które w mniejszym lub większym stopniu odcisnęły piętno na kulturze łacińskiej Europy, ale nie utrzymały swojej popularności w dłuższej perspektywie czasu. Sukces więc dzieła może przyjąć różny profil (ilościowy, geograficzny, chronologiczny).

W badaniach dotyczących oceny popularności tekstu, a tym samym ustalenia proporcji między przekazem wytworzonym, a zachowanym, francuski historyk zalecał uwzględnienie także innego rodzaju świadectw: wzmianek źródłowych dotyczących rękopisów niezachowanych (katalogi, inwentarze, zapisy testamentowe itd.). Zwrócił także uwagę, że miarą sukcesu dzieła winna być w zasadzie liczba słuchaczy i czytelników, jaką mógł mieć każdy z rękopiśmiennych tekstów. Pomocna tu powinna być rekonstrukcja losów przekazów danego dzieła (wzmianki lub znaki wskazujące na zmianę właściciela, interpolacje, kontynuacje, redakcje i przekłady tekstu, zapożyczenia, epitome itd.), jednak zjawiska te zwykle nie będą możliwe do uchwycenia w całości. Zasygnalizował, że wpływ dzieła może być niekiedy szerszy, niż jego uchwytne źródłowo powodzenie. Popularności sprzyjała nie tylko forma i treść dzieła, ale i zwięzłość tekstu. Przy tym dzieło miało większe szanse na lepszy odbiór, gdy prezentowało się jako niezbędne ogniwo nieprzerwanego łańcucha ewolucji danego przekazu. Zwykle drogie, cenne manuskrypty miały większą szansę na zachowanie. Za czynnik negatywnie wpływający na możliwość przetrwania dzieła uznał jego funkcjonowanie w kręgu osób świeckich.

R. McKitterick (1989), a za nią J.L. Cisne, powołali się na stanowisko B. Bischoffa, którego zdaniem w skryptoriach karolińskich miało powstać ok. 50 000 rękopisów, zapewne w rozumieniu kodeksów (zob. poniżej), z których do naszych czasów zachowało się 7 000, czyli nieco ponad 14%. Niestety, brytyjska uczona nie zamieściła w swojej publikacji stosownego odsyłacza, wskazującego precyzyjnie źródło tej konstatacji. W wydanych później opracowaniach (1990, 1994), poświęconych produkcji księzek w okresie rządów Karolingów, R. McKitterick w ogóle tych liczb nie przywołała. Faktem jest, że w swoich publikacjach B. Bischoff wielokrotnie oceniał liczbę zachowanych rękopisów z okresu karolińskiego (7000), jednak – jak podniósł też E. Buringh – R. McKitterick nie tylko nie wskazała stosownej publikacji, ale i nie podała jakiegokolwiek uzasadnienia dla szacunków strat. Powołując się na informację od P. Gumberta, E. Buringh wskazał, że w wykładach z 1961 r. B. Bischoff szacował liczbę manuskryptów, znajdujących się w typowej bibliotece klasztornej lub katedralnej w epoce Karolingów, na 200–300 woluminów, a liczbę placówek posiadających biblioteki na 500, co dało liczbę, co najmniej 100 000 kodeksów, z których zachować się miało 6%.

Geolog J.L. Cisne, w stosunku do rękopisów zastosował niektóre modele regularnie wykorzystywane przez biologów populacyjnych w odniesieniu do rozmieszczenia skamieniałości, dochodząc do wniosku, że na siedem rękopisów z IX w. z dziełami Bedy Czcigodnego, zachowały się dwa. Tym samym określił współczynnik przetrwania na 3,5.

W kontekście uchwycenia popularności średniowiecznych dzieł, tu w odniesieniu do kroniki Marcina z Opawy, jako alternatywa miernika sukcesu tekstu, zdaniem W.-V. Ikasa służyć może częstotliwość, z jaką dane dzieło było tłumaczone na języki wernakularne oraz jego wykorzystanie (cytowanie) przez innych autorów.

Do krańcowo odmiennych od wyżej wskazanego G. Eisa wyników doszedł R. Weigand, który usiłował na podstawie znanych spisów/inwentarzy średnio-wiecznych bibliotek określić stosunek liczbowy zachowanych egzemplarzy *Speculum historiale* Wincentego z Beauvais (fr. Vincent de Beauvais, XIII w.), do pierwotnie istniejących na obszarze kultury języka niemieckiego. W sumie doliczył się 32 wzmianek źródłowych, z czego 19 – jak ustalił – odnosiło się do edycji drukowanych. W rezultacie uzyskał liczbę 13 rękopisów, spośród których siedem się zachowało. Biorąc pod uwagę okoliczność, że znana ogólna liczba zachowanych rękopisów tego dzieła na obszarze dominacji języka niemieckiego wynosi 44, uznał, że liczba powstałych odpisów tego tekstu oscylowałaby między 90 a 100 przekazami rękopiśmiennymi. Skłonny więc był przyjąć, że na dwa pierwotnie wytworzone manuskrypty tego dzieła jeden się zachował.

W kwestii problematyki określenia liczby niegdyś istniejących egzemplarzy danego dzieła głos zabrali H.-J.Koppitz i U. Neddermeyer. Podnieśli oni kwestię, że dotąd nie podjęto próby wyjścia poza niejasne szacunki i obliczenia całkowitej liczby ksiąg powstałych w średniowieczu oraz ilościowej oceny rozwoju produkcji książek przed wynalazkiem Johanna Gutenberga (*ok. 1400–†1468). W szczególności należy wziąć pod uwagę, że wiele rękopisów i druków uległo z biegiem czasu zniszczeniu, a kopie, które przetrwały do dziś, nie są wyborem czysto przypadkowym. O losach ksiąg decydowały takie czynniki jak format (poręczność), objętość i treść księgi, częstotliwość użytkowania, znaczenie w odbiorze społecznym, czyli popularność danego tekstu. W przypadku inkunabułów, potrzeba dostosowania produkcji do upodobań szerszej publiczności prowadziła drukarzy do publikowania najbardziej poszukiwanych tekstów, jednak nierzadko zachowały się ich pojedyncze egzemplarze, albowiem tanie książki były bardziej narażone na zużycie. Ocenili, że większe szanse na przetrwanie miały książki znajdujące się w zasobach bibliotek kościelnych lub innych instytucji, jednak sam dobór książek w tych placówkach, ze względu na profil gromadzenia, może zniekształcać kształt rynku książki, jego oferty.

W przypadku rękopisów U. Neddermeyer wymienił czynniki tak wpływające na straty w zasobie rękopisów (zwykle średnio starsze o 100 lat niż inkunabuły; częściej oceniane jako zdezaktualizowane pod względem treści; nie posiadające znormalizowanych tekstów i niejednokrotnie niekompletne; trudniejsze do odczytu; często pozbawione danych pozwalających zidentyfikować dane dzieło; ze względu na większą wartość materialną częściej wykorzystywane do ozdabiania opraw książek), jak i możliwość ich zachowania się (większa trwałość pergaminu niż papieru; większa wartość materialna; unikalność, także ze względu na kontynuację tekstu, glosy marginalne, co powodowało, że nie uznawano ich za kopie, lecz za zasługujące na przetrwanie oryginały; większa objętość niż książki drukowanej; znacznie rzadziej niż druki pokonywały długą drogę do odbiorcy; częściej niż druki przechowywano je w bibliotekach klasztornych i kościelnych, gdzie rzadko wyrzucano nawet przestarzałe wersje tekstów).

Wymienieni badacze niemieccy skonstatowali, że wysnuwanie wniosków co do liczby wytworzonych w XV–XVI w. rękopisów i druków na podstawie liczby zachowanych dzieł danego tytułu jest błędne. H.-J. Kopping wręcz określił jako niedopuszczalne przyjmowanie za G. Eisem, że na każdy zachowany egzemplarz dzieła przypada 150 zaginionych. Sytuacja szczególnie odnosi się do rękopisów, albowiem w przypadku druków znane są przeciętne ówczesne nakłady (250–300 egz.), pozwalające na weryfikację danych. U. Neddermeyer uznał za możliwą próbę określenia wielkości produkcji inkunabułów i rękopisów, tych ostatnich w oparciu o ich datowane zasoby dla schyłku średniowiecza. Obaj badacze doszli do wniosku, że stosowanie metod statystycznych i rachunku prawdopodobieństwa do obliczenia produkcji książek w dawnych epokach nie jest możliwe. Ekstrapolacji można dokonać jedynie na podstawie wybranych danych w celu określenia całkowitej liczby, którą można później faktycznie kontrolować. Ta całkowita wielkość nie jest już uchwytana w przypadku produkcji książek w dawnych czasach. H.-J. Koppitz wręcz stwierdził: „Żadnej pracowni badawczej nigdy nie przyszłoby do głowy wyciąganie wniosków na temat całkowitej liczby przypadków na podstawie dwóch lub trzech z nich, a nawet tylko jednego przypadku. Przyjęte obliczenie prawdopodobieństwa działa w przypadku ilości setek i tysięcy. [...] niektórzy uczeni chcieliby formułować twierdzenia o charakterze ogólnym na podstawie kilku, czasem bardzo nielicznych, zachowanych rękopisów i wczesnych druków, a nawet ustalać wzory na wszelkie dowody istnienia w przeszłości pewnych dzieł”. Błędne byłoby też wnioskowanie na podstawie niewielkiej liczby zachowanych egzemplarzy danego dzieła, o małym kręgu odbiorców/czytelników. U. Neddermeyer uznał, pomimo wyższej średniej wieku rękopisów, za zasadne ustalenie odsetka ich zachowania się na nieco wyższym poziomie niż dzieł drukowanych, których stopę strat ustalił na 95%. Przyjął ostrożnie, że 60% manuskryptów powstałych w stuleciach IX–XIII nie zachowało się. W przypadku stuleci XIV i XV doszedł do wniosku, że na każdy istniejący rękopis zaginęło 14, co oznacza, że około 7% rękopisów przetrwało próbę czasu, a 93% przepadło. W innym miejscu stwierdził, że zachowało się zaledwie około jednej piętnastej wszystkich rękopisów powstałych w XV wieku, co było skutkiem wykorzystania papieru jako mniej trwałego nośnika i powszechniejszego wykorzystywania książek. W przypadku inkunabułów, uzyskał nierównomierne rozkłady ich zachowania się, od 0,8% w Hiszpanii, 2,1% we Francji, 2,5% na Wyspach Brytyjskich po 3% na terenie cesarstwa i Italii.

H. Wijsman, znając wyniki prac U. Neddermayera, podjął się przebadania wielkości produkcji rękopisów iluminowanych, powstałych na obszarze władztwa burgundzkiego w Holandii, w latach 1400–1550. Pod pojęciem rękopis iluminowany rozumiał również te kodeksy, które zawierały chociaż jedną stanowiącą „opowieść” ilustrację (inicjał, miniaturę). W sumie zarejestrował 3400 manuskryptów, z czego 495, czyli 15% stanowiły obiekty, znajdujące się w rękach

prywatnych. Dane właściciela kodeksu zachowały się tylko w przypadku 1/3 rękopisów z tej grupy. Stwierdził jednak, że treść manuskryptów sygnalizuje, dla jakiego odbiorcy były one przeznaczone. Nieco ponad połowę wyselekcjonowanego przez niego zbioru stanowiły godzinki, a reszta to „księgi biblioteczne”, zwłaszcza dzieła historiograficzne, dydaktyczne i literackie. Obie te kategorie ksiąg doświadczały zupełnie odmiennych losów: „wśród rękopisów iluminowanych, księgi biblioteczne były niemal wyłącznie przywilejem bardzo wąskiej elity szlachty, która przechowywała je w dużych bibliotekach, liczących jedną lub kilkadziesiąt książek. Godzinki były w późnym średniowieczu własnością szerszych warstw społeczeństwa (książąt, szlachty i mieszczan). Rękopisy te były osobistymi modlitewnikami – rzadko zdarzały się osoby, posiadające kilka egzemplarzy godziniek, chyba że w drodze dziedziczenia – a często zdarzało się, że jedyną księgą, jaką można było posiadać, była księga z godzinkami”.

Przyjmując wskaźnik przetrwania średniowiecznych rękopisów ustalony przez U. Neddermayera (7%), H. Wijsman uwzględnił wyrażane w literaturze przedmiotu poglądy, że czynnikami wpływającymi na „przeżywalność” rękopisów była, z jednej strony ich wartość rynkowa, z drugiej – forma własności. Współczynnik przetrwania manuskryptów pozostających w rękach prywatnych jest niższy, niż w przypadku kodeksów, które trafiły do zasobów instytucjonalnych. Badana przez niego grupa rękopisów iluminowanych, z samej definicji kwalifikowała się do tych, posiadających wysoką wartość rynkową. W związku z tym, skłonny był przyjąć, że zachowały się one w większej niż 7% reprezentacji. Za trudniejszy do określenia uznał drugi czynnik, czyli formę własności. Większość bowiem analizowanych przez niego manuskryptów wykonana została dla osób prywatnych, związanych z dworem burgundzkim. W celu oszacowania stopnia zachowania tych rękopisów przyjął dane z inwentarzy i katalogów rękopisów. W wyniku przeprowadzonej analizy, otrzymał, w przypadku kolekcji zgromadzonych przez księżęta Burgundii, bardzo wysokie wskaźniki zachowania, od 30 do 50%, ale uznał, że na te szacunki nie miały wpływ miała okoliczność, iż *Libraire de Bourgogne* stała się w XVI w. kolekcją zinstytucjonalizowaną. W przypadku rękopisów, które w XV lub XVI stuleciu nie trafiły do zinstytucjonalizowanej biblioteki, wskaźnik przetrwania oscylować ma między 0 a 30%, co uznał także za stosunkowo wysokie wartości, biorąc pod uwagę, że wskazują one na minima. Podniósł przy tym problem, że w przypadku szlachty jako właścicieli manuskryptów, brak odpowiednich inwentarzy czy znaków własnościowych, względnie takie ślady zagięły podczas zmiany oprawy, co w znakomitym stopniu utrudnia identyfikację kodeksów.

W ramach ksiąg bibliotecznych wyróżnił dwie grupy: księgi, które trafiły do kolekcji zinstytucjonalizowanych w XV lub początkach XVI w., oraz księgi biblioteczne pochodzące ze zbiorów szlacheckich, które uległy rozproszeniu. Stanowiły one około połowy przyjętego za podstawę badań korpusu, a każda z nich

ok. jedną czwartą. Na drugą jego połowę składały się godzinki, które w stosunkowo dużej liczbie pozostały w rękach prywatnych, i dopiero w XIX i XX stuleciu wiele z nich trafiło do zinstytucjonalizowanych kolekcji. Doszedł do wniosku, że wskaźnik przetrwania tej grupy, w związku z tym, iż były to manuskrypty iluminowane, jest wyższy, niż ustalony przez U. Neddermeyera i wynosi między 7 a 15%. H. Wijsman pokusił się o podsumowujące obliczenia, ustalając, że przy zaokrągleniu wartości procentowych w dół, współczynnik zachowania wszystkich iluminowanych rękopisów z obszaru Holandii wynosi 20%.

Badacze z Utrechtu, E. Buringh i J.L. van Zanden wybrali rękopisy i książki drukowane w Europie w okresie od VI do XVIII stulecia jako przedmiot badań nad „rozwojem Zachodu”, podkreślając, że co prawda dobrobyt gospodarczy skutkowało wzrostem popytu na produkty luksusowe, w tym książki, a wojny, niepokoje społeczne itd. powodowały spadek popytu i produkcji, ale zwrócili też uwagę, że zmienne kulturowe i polityczne również miały wpływ na poziom produkcji książek. Swoje dane, w przypadku 17 352 rękopisów powstałych w okresie 500–1500, czerpali z obszernej literatury, w szczególności katalogów rękopisów datowanych dla Europy Zachodniej. W pierwszej kolejności ustanowili oni przestrzenne rozmieszczenie rękopisów w bazie danych, stosując tzw. przestrzenny współczynnik kalibracji, określający ilościowo względną nadreprezentację lub niedostateczną reprezentację geograficzną, w porównaniu z ogólną średnią w bazie danych, a następnie określili względny rozkład chronologiczny rękopisów w bazie danych i podzielili go przez takiż dla manuskryptów zarejestrowanych przez N.R. Kera dla Wysp Brytyjskich, w szczególności dla XII–XVI w. W przypadku wskaźników strat sprzed XII wieku, oszacowali je na około 25% za każde dodatkowe stulecie wstecz. Zaakcentowali, że marginesy błędów dokonanych szacunków są stosunkowo duże szczególnie w przypadku wcześniejszych okresów.

Wykorzystując dostępne publikacje, na czele z *Codices Latini Antiquiores*, pozwalające ustalić liczbę zachowanych rękopisów dla poszczególnych stuleci, określili wartość współczynnika skalującego. Uznali, że otrzymane dane, dotyczące zachowanych rękopisów, pomnożone przez współczynnik specyficzny dla stulecia, pozwolą na określenie wielkości utraconej części zasobów, a więc dadzą możliwość oszacowania pierwotnej produkcji. Dysponując wartościami współczynników strat obliczyli, jaka część zasobów się zachowała, a dzieląc liczbę zachowanych rękopisów na stulecie przez ten ułamek, ostatecznie oszacowali średniowieczną produkcję manuskryptów.

Jako sposób sprawdzenia dokładności uzyskanych danych wzięli pod uwagę to, jakie wyniki przynoszą te dane w analizie produkcji rękopisów i książek drukowanych w drugiej połowie XV wieku, kiedy obie techniki powielania tekstów współistniały. Ze względu na to, że produkcja inkunabułów jest najintensywniej badany typem książek, a dane ich dotyczące są co najmniej zadowalające, uznali,

że okres ten może stanowić punkt odniesienia dla szacunków związanych z rękopisami. Stwierdzili istnienie wyraźnej korelacji pomiędzy strukturą produkcji rękopisów w XV wieku, a wydawaniem druków w latach 1454–1500.

W świetle uzyskanych wyników, VII wiek jawi się jako okres najmniej intensywnej produkcji rękopisów (spadek o 21% w stosunku do stulecia VI), co pozostaje w zgodzie – jak podkreślili badacze z Utrechu – z najnowszymi interpretacjami długoterminowego rozwoju gospodarki zachodnioeuropejskiej po upadku Imperium Romanum. Okres „renesansu karolińskiego”, określony jako stulecia VIII–IX, to z kolei czas najszybszego wzrostu produkcji książek (od 311 do 362%). Wiek X z kolei przyniósł 33% spadek, najbardziej uchwytyny w przypadku obszarów Francji i Austrii, będący najprawdopodobniej efektem rozpadu imperium Karolingów i najazdów wikingów oraz Węgrów. W kolejnym okresie, w stuleciach XI–XIII, odnotowano ożywienie, wzrost produkcji utrzymujący się przez następne 250 lat (wzrost o 56 %, następnie 263% i 120%). Okres, od 800 do 1300 roku – z wyjątkiem kryzysu w X wieku – wykazuje niezwykle stopień ciągłości, w którym dominowała wytwórczość na obszarach wchodzących niegdyś w skład imperium Karolingów. Złożony wpływ na produkcję książek miało, zdaniem holenderskich badaczy, zjawisko epidemii – Czarnej Śmierci (1348). W latach 1340–1349 i 1360–1369 produkcja manuskryptów spadła o ok. 50%, w sytuacji, gdy liczba ludności zmniejszyła się o 1/3. Wykorzystując wyniki uzyskane przez U. Neddermeyera (1996), wskazali, że po tym przejściowym spadku produkcja książek zaczęła gwałtownie rosnąć, niemal dziesięciokrotnie w ciągu następnego stulecia (między 1300–1306 a 1460–1469). Odnotowany po 1470 r. gwałtowny spadek produkcji rękopisów stanowi rezultat wynalezienia druku i występuje na całym obszarze badanej Europy. Liczba wyprodukowanych inkunabułów, w świetle uzyskanych wyników, była o 150% wyższa niż całość produkcji manuskryptów w XV stuleciu, i niemal dwukrotnie większa od produkcji w XIV wieku.

W publikacji badacze wskazali na różne czynniki społeczno-kulturowe (m.in. rozprzestrzenianie się chrześcijaństwa i rozwój ruchu monastycznego), które miały duży wpływ na rozwój produkcji książki w pierwszej połowie średniowiecza. Kiedy proces homogenizacji Europy dobiegł końca (ok. 1200), szacunki produkcji książek dość dokładnie odzwierciedlają poziom rozwoju gospodarczego i tempo wzrostu gospodarczego w Europie w latach 1200–1500, z uwzględnieniem stopniowego spadku cen książek.

Przez większą część wieków średnich istniał ścisły związek między ruchem monastycznym a produkcją książek; klasztory były nie tylko najważniejszymi źródłami podaży, ale także popytu. Szczególnie we wczesnym okresie tej epoki, produkcja książki była „napędzana” liczbą i wielkością klasztorów. Badacze z Utrechtu skonstatowali też, że korelacja między dwoma zmiennymi: liczbą klasztorów i produkcją książek, jest dość spójna, co wskazuje na ważną rolę, jaką

odgrywały w tym okresie ośrodki monastyczne. O ile jednak produkcja książki przed XI–XII w. określana była przez ruch monastyczny, to w okresie rozwiniętego i późnego średniowiecza rolę klasztorów przejęło środowisko miejskie, a jako źródła popytu jawią się miasta i uniwersytety. Coraz większe znaczenie miała też postępująca alfabetyzacja ludności świeckiej. Proces ten odzwierciedlają dane zmienne, dotyczące liczby klasztorów, uniwersytetów i szacunkowe wskaźniki urbanizacji.

Za zjawiska mające wpływ na wzrost produkcji książek uznali też odejście od „nieporęcznego zwoju” w kierunku kodeksu, pojawienie się ułatwiającego czytanie systemu pisma oddzielającego poszczególne słowa, zasad interpunkcji, abrewiacji, jednolitego pisma czy podziału tekstu na akapity. W okresie późniejszym wpływ miały zastąpienie pergaminu papierem, upowszechnienie efektywniejszych sposobów spisywania tekstów (np. pecja w kręgu uniwersyteckim), czy pojawienie się dwukolumnowej konstrukcji tekstu na stronie rękopisu, ponadto wynalazek druku, co spowodowało dalszy spadek ceny książek i stało się dodatkowym impulsem do procesu wzrostu produkcji.

Za istotną uznali konstatację, że ten wzrost produkcji książki następował we wszystkich regionach Europy (z jednym czy dwoma wyjątkami, jak Irlandia po roku 1000), w mniej więcej równym tempie, co świadczy o jedności doświadczeń zachodnioeuropejskich.

E. Buringh, w wydanej niedługo potem monografii, określonej przez siebie jako przedsięwzięcie z zakresu kodykologii statystycznej, stanowiącej rezultat 15 lat badań, zawierającej kompilację danych i analizy statystycznej, usiłował odpowiedzieć m.in. na pytania dotyczące nie tylko wielkości strat w zasobach rękopisów, pojmowanych jako „jednostki kodykologiczne”, ale i ich produkcji na przestrzeni ostatnich 2000 lat, w szczególności na obszarze Europy łańciskiej w okresie 500–1500. Starał się on zebrać wskaźniki strat dla zestawów różnych rękopisów w średniowieczu, zamieszczając je w stworzonej przez siebie bazie danych, obejmującej 29 871 rękopisów, które ze swojej istoty określił jako „niejasny zbiór”, w tym 18 000 opisanych w katalogach manuskryptów datowanych. Najistotniejszymi elementami były nie tylko miejsce i data powstania rękopisu, ale i dawne alfanumeryczne sygnatury kodeksów, zawierające w sobie informacje o całości kolekcji, w których te książki się znalazły. W swoich badaniach E. Buringh uwzględnił także rękopisy z bibliotek, z których nie zachował się żaden egzemplarz; w tych przypadkach zastosował metodę regresji liniowej do oceny średniego tempa utraty starych zbiorów, dla których nie zachował się żaden rękopis, przyjmując wartość 0,4, po zaokrągleniu, wynoszącą 0 dla hipotetycznego zachowania rękopisu.

Dokonał porównania wskaźników strat manuskryptów na Wyspach Brytyjskich na podstawie danych opracowanych przez N.R. Kera i na kontynencie, stwierdzając, że te drugie są nieco niższe, niż pierwsze. Przypisał to jednak do-

kładniejszym i obszerniejszym badaniom rękopisów w całej „Anglii”, podczas gdy wyniki w pozostałej części łacińskiego Zachodu oparte były przede wszystkim na badaniach określonych (grup) bibliotek i w konsekwencji, nie odnosiły się do całego regionu lub kraju. Zarówno na Wyspach, jak i na kontynencie, ten sam proces trwałej utraty rękopisów obejmuje przypadkowe zużycie, wojny i pojawienie się prasy drukarskiej, zniszczenie i sekularyzację klasztorów pomiędzy XVI a XIX wiekiem. Z powodu tych podobieństw w rozwoju, uznał za możliwe uogólnienie wartości wskaźników strat występujących na Wyspach Brytyjskich na cały łaciński Zachód. Zauważył przy tym, że w badaniach zachowanych rękopisów z bibliotek średniowiecznych logicznym postępowaniem jest, że kodykolodzy koncentrują się na tych bibliotekach, z których zachowała się duża liczba interesujących rękopisów. Takie postępowanie powoduje jednak błąd statystyczny.

Swoj materiał uporządkował według stuleci. W oparciu o zawarte w zbiorze dane przeprowadził analizę statystyczną produkcji książek, ich zastosowań, wskaźników strat i dystrybucji geograficznej manuskryptów.

Po jej dokonaniu wykorzystał uzyskane wartości jako podstawę do oszacowania średniej wartości, która mogłaby dostarczyć uogólniony współczynnik strat, a ten z kolei miał posłużyć do ustalenia współczynnika kopiowania średniowiecznych rękopisów. W celu określenia dokładności uzyskanych wyników przeprowadził szereg porównań między nimi, a kilkoma badaniami podzbiorów średniowiecznych rękopisów. Ujawniło to znaczne podobieństwa między podzbiórami w bazie danych, a tym, co nazwał „złotym standardem”, potwierdzając tym samym wiarygodność tej bazy danych jako źródła informacji.

Na podstawie ustalonych współczynników, badacz z Utrechtu podjął się dokonania ustaleń wielkości produkcji książki rękopiśmiennej. W tym przypadku nie miał na myśli określenia ilości faktycznie wyprodukowanych manuskryptów, a jedynie określenie prawdopodobieństwa, że uzyskane wyniki są poprawne.

Współczynnik strat dla okresu od IX do XVI w. ustalił na poziomie od 11 do 32 % na każde stulecie, czyli średnio 25 %. Ten wskaźnik, w połączeniu z analizą danych dla ostatnich pięciu wieków we wskazanym przedziale czasowym, sugeruje, że produkcja rękopisów na łacińskim Zachodzie stale rosła, z nieco ponad 13 000 w VI wieku, 212 000 w XI wieku, do niemal 5 milionów w XV wieku, dając w sumie dla okresu 500–1500 około 11 milionów jednostek. W tym czasie więc produkcja rękopisów rosła w tempie nieco mniejszym niż 1 % rocznie, co z jego wpływem umożliwiło 300–400-krotny wzrost produkcji.

„Żywotność” średniowiecznego rękopisu E. Buringh obliczył na około 400–500 lat, co koreluje z ogólnym określonym przez niego średniowiecznym współczynnikiem strat w zakresie manuskryptów, wynoszącym około 25% na stulecie. Do czynników wpływających na zachowanie się rękopisu zaliczył także postępujące zmiany formy pism, interpunkcji, odstępów między wyrazami, do

tego stopnia, że po 200 lub 500 latach utrwalone piórem teksty stawały się nie tylko przestarzałe, ale i trudne lub prawie niemożliwe do odczytania.

Z kolei liczbę zaginionych bibliotek, przy przyjęciu, że zawierały one przeciętnie po 40 kodeksów, w oparciu o dane zebrane przez N.R. Kera dla Wysp Brytyjskich oraz zawarte w bazie danych dla kontynentalnego łacińskiego Zachodu, określił na minimum 15%. Doszedł do wniosku, że pierwotna wielkość bibliotek nie miała znaczenia dla współczynnika przetrwania wywodzących się z niej rękopisów, a uzyskane wartości współczynników można wykorzystać do scharakteryzowania ogólnych strat historycznych. Średni wskaźnik strat w średniowiecznych bibliotekach, z których obecnie nie zachowały się żadne rękopisy, określił na 54% na stulecie.

Podkreślił, że wartość wskaźników utraty średniowiecznych rękopisów jest bardzo zróżnicowana, a podawane w literaturze przedmiotu wartości różnią się, ponieważ przetrwanie tych zbiorów rękopisów, które wykorzystano do obliczenia współczynników strat, było wynikiem procesów losowych wydarzeń historycznych. Takie przypadkowe zdarzenia mogły ostatecznie doprowadzić do większej lub mniejszej utraty rękopisów. Jednakże celowe straty określonych tekstów, jak związane z dążeniem do eliminacji tą drogą wierzeń heretyckich, uznał za prawdopodobnie jeszcze wyższe, niż te stwierdzone w przypadku procesów losowych i nie można ich odpowiednio określić ilościowo na podstawie aktualnych danych.

Głos w dyskusji zabrali także P. Bourgain i L. Light, którzy skłonni byli uznać, że większa liczba zachowanych rękopisów danego dzieła świadczy o tym, że można je określić mianem bestselleru. Zwrócili jednak uwagę, że już na etapie określenia liczby zachowanych jego manuskryptów, pojawiają się problemy. Im bowiem większy sukces odniósł tekst, tym trudniej jest odkryć wszystkie jego zachowane egzemplarze, obecnie rozproszone w zbiorach na całym świecie, zarówno publicznych, jak i prywatnych. Stwierdzili jednak, że wpływ danego tekstu na kulturę piśmienną można ocenić nawet bez dokonania jego pełnej inwentaryzacji. Przyjęli, że to, co przetrwało zniknięcie pierwotnego odbiorcy, zachowało się dlatego, że uznane zostało za na tyle ważne, że podlegało powielaniu. W ich ocenie w przypadku piśmiennictwa starożytnej Grecji i Rzymu zachowała się niewielka część tekstów, tylko te, które były uznane za najlepsze. Zwrócili uwagę, że wiele tekstów zaginęło na etapie zmiany formatu nośnika, w czasie odchodzenia od zwoju na rzecz kodeksu, jak i pojawiania się nowych form pisma, w momencie, gdy jego zmiana była tak znacząca, że pismo wcześniej stosowane stawało się nieczytelne. Także przyjęcie chrześcijaństwa wyznaczało kryteria przetrwania. „Czasy wyraźnych zmian w piśmie zagrażały zatem przetrwaniu mniej docenianych tekstów, a często zbiegały się z przemianami gustów i potrzeb, które powodowały, że niektóre teksty stały się mniej popularne, a następnie zdezaktualizowane”. Analogicznie, wynalazek druku spowo-

dował, że drukowano najważniejsze teksty. „Z tego samego powodu rękopisy, które pod koniec XV wieku nie uległy jeszcze zużyciu lub nie zdezaktualizowały się, były mniej narażone na zaginięcie niż rękopisy z okresów wcześniejszych; jako rzadziej używane i dzięki temu zachowane w lepszym stanie, stosunkowo szybko odłożono je na bok jako przedmioty badań i kolekcjonerstwa”. Wpływ na przetrwanie tekstu miały też jego przynależność do określonego gatunku piśmiennictwa, miejsce przechowywania czy forma materialna. Obszerniejsze teksty, w związku z wyższymi kosztami ich powstania oraz niezbędnym do tego czasem, były rzadziej kopiowane, co wpływało na ich transmisję, niż przekazy o tej samej tematyce, lecz lakoniczniejsze w treści. Drobniejsze teksty, spisane na kartach, czy pojedynczych składkach, były z kolei łatwiejsze do powielania, ale też łatwiej je było zgubić. Przetrwały one zwykle wówczas, gdy zebrano, współprawiono je w większych woluminach. Okoliczność ta z kolei zmieniała sposób ich użytkowania. Na możliwość zachowania tekstu wpływ miały też inne czynniki. Teksty „zakotwiczone w czasie”, powiązane z jedną okolicznością lub pewnym sposobem rozpowszechniania, wykazywały pod względem możliwości przetrwania kruchość. Z kolei ambiwalentą rolę odgrywała wartość ekonomiczna książek. Drogie, z reguły iluminowane manuskrypty, ze względu na wysoką wartość materialną „były w pewnym sensie ponadczasowe”, troskliwie pielegnowane miały szansę na przetrwanie. Z drugiej jednak strony budziły pożądlivość i pierwsze padały ofiarą grabieży lub były sprzedawane w potrzebie.

P. Bourgain i L. Light ocenili, że na szansę przetrwania tekstu i jego kopii wpływ miało też miejsce ich powstania i przechowywania. „Jeśli teksty kopiowano dla instytucji będących częścią sieci o tych samych zainteresowaniach kulturowych, kopie były dzielone między placówkami, dzięki czemu istniało duże prawdopodobieństwo, że przetrwają w większej liczbie. Im stabilniejsza instytucja, tym większe prawdopodobieństwo, że nie tylko będzie pozyskiwać i kopiować rękopisy, ale także bezpiecznie je przechowywać, bez ryzyka utraty lub wyobcowania. Prywatni właściciele, skazani na śmierć lub bankructwo, chwilowo gromadzili książki; takie książki następnie wędrowały, aż dotarły w formie daru lub spadku do długowiecznych, stabilnych instytucji. To wyjaśnia wysoki odsetek średniowiecznych bestsellerów, które były tekstami centralnymi dla kultury monastycznej i które prawdopodobnie były nadreprezentowane na tej liście”.

Kolejny czynnik zniekształcający, który należy wziąć pod uwagę, to procent strat, różny w zależności od okresu – od 1/5 do 1/10 wszystkich zachowanych rękopisów, w sytuacji, gdy odsetek strat w przypadku inkunabułów szacowany był przez badaczy na 90%. Jednak w przypadku niektórych tekstów, albo mało popularnych, albo bardzo rozpowszechnionych, procent przetrwania może być jeszcze mniejszy, oscylując wokół 0,3–0,4%. Dzieła bowiem często używane, takie jak księgi liturgiczne i naukowe, zwykle ulegają szybszemu zniszczeniu w wyniku ciągłego użytkowania, przez co mają mniejsze szanse na przetrwanie.

Utwory o tematyce historycznej nie były rozpowszechniane w liczbie dorównującej tekstom z zakresu teologii i pobożności; także przekazy spisane w językach wernakularnych na ogół reprezentowane są w mniejszej liczbie egzemplarzy. Język łaciński, mający w Europie w okresie średniowiecza zdecydowaną przewagę, jak i troska o zachowanie manuskryptów w instytucjach tworzących wspólnotę Kościoła, miały – zdaniem wspomnianych badaczy – istotny wpływ na udział piśmiennictwa łacińskojęzycznego w zachowanym zasobie książki rękopiśmiennej.

Inny z badaczy, Th. Haye poświęcił uwagę przede wszystkim powstałym w wiekach średnich dziełom, które się nie zachowały, i uznał, że, poza czystym przypadkiem o utracie czy zachowaniu nie tyle ksiąg, co samych tekstów, decydowało to, na ile były one rozpowszechnione (kopiowane). W jego ocenie, ogień i zniszczenie mogą dotknąć jedynie te teksty, które mają niezwykle wąski krąg odbiorców i w skrajnym przypadku dostępne były tylko w jednym rękopisie. Przy tym przekaz przeznaczony na własne potrzeby i nie mający szerszego grona odbiorców, narażony był bardziej na zaginięcie, niż tekst o charakterze pragmatycznym, zaspokajający oczekiwania większej grupy czytelników. Także fakt, że wiele średniowiecznych dzieł, poprzez zawartość, powiązanych było z konkretnym miejscem, czasem, osobą i okolicznościami, zmniejszały szanse na ich popularyzację. Wreszcie, liczyć się trzeba z sytuacjami, gdy nie tylko cenzura czy kradzieże, ale również autocenzura i autoselekcja ze strony samego autora prowadziły do strat w zasobach rękopisów. Ówczesni autorzy byli bowiem bardzo krytyczni w stosunku do swoich dzieł i polecali jedynie te, które z dłuższej perspektywy czasowej, spełniały ich estetyczne, moralizujące i inne standardy. Za jeszcze bardziej narażone na zaginięcie, Th. Haye uznał dzieła niedokończone. W jego ocenie, znacząca część literatury uległa zniszczeniu prawdopodobnie za życia danego autora, a jeszcze większa zaginęła zapewne zaraz po jego śmierci, na skutek niestabilnych warunków przechowywania (nieuregulowane kwestie własności, niewłaściwe przechowywanie pergaminów itp.) lub w ramach selekcji bibliotecznej. Również przejście książki/książek z własności „prywatnej” na własność klasztoru lub biblioteki kościelnej mogło spowodować straty. Th. Haye skonstatował, że „cała literatura przednowożytnej Europy jest naznaczona poprzez fragmentaryczność zachowanych tekstów, a liczba utraconych dzieł we wszystkich przypadkach przewyższa liczbę tych, które przetrwały [...] trudna do ujęcia liczba ludzi codziennie była zajęta komponowaniem nowych dzieł. Z tych jednak, do dziś przetrwała tylko niewielka część. Chociaż liczne rękopisy nie zostały jeszcze szczegółowo opisane, a wiele zawartych w nich tekstów nie zostało jeszcze wydanych, jest już jasne, że w żadnej innej literaturze przednowoczesnej Europy nie ma rozbieżności między tym, co się zachowało, a tym, co zostało utracone równie jaskrawo, jak w średniowiecznym piśmiennictwie łacińskojęzycznym”. Niezależnie od tego, poczynił także spostrzeżenia dotyczą-

ce przyczyn, które złożyły się na fragmentaryczne zachowanie średniowiecznej spuścizny, zarysowując też krótko stan badań nad problematyką strat w zasobach średniowiecznej książki, jednak bez uwzględnienia wielu opracowań, w szczególności autorstwa L. Mezeya, Cs. Csapodiego, R. Weiganda, H.-J. Koppitza i U. Neddermeyera. Za czynniki zagrażające tekstom uznał brak solidnej oprawy, przechowywanie ich w notatnikach, składkach lub na luźnych kartach. Pojedynczy kodeks, będący własnością prywatną był bardziej narażony na zaginięcie, niż rękopis należący do kolekcji bogatego bibliofila, albo wchodzący w skład instytucjonalnej biblioteki. Średniowieczne władze i urzędnicy, którzy w procesie selekcji decydowali, czy zachować konkretne teksty, skłaniali się ku konserwatyzmowi i utylityzmowi, dlatego istnieje większe prawdopodobieństwo, że teksty, które przetrwały od średniowiecza, podobnie zostały zachowane przez ich współczesnych lub następców. Konserwatyzm i utylityzm powodowały, że innowacje i eksperymenty literackie (np. powieści, komedie, tragedie), a także dzieła o charakterze osobistym (np. autobiografie i poezja osobista) miały znacznie mniejszą szansę na przekazanie dalej, a w konsekwencji na przetrwanie.

Badacze czescy, nie mając na celu wyczerpującego ujęcia problematyki, zwrócili uwagę, że nie cały średniowieczny kodeks (wolumin) był bestsellerem, a jedynie jego część (dzieło). Zasygnalizowali, że nie wszystkie czynniki wpływające na rozpowszechnienie danego tekstu są możliwe do wykrycia. Skłonni byli przyjąć, że w przypadku, gdy dane dzieło zachowało się w kilkuset rękopisach, istniały ich niegdyś tysiące. Przy ocenie popularności przekazu postulowali uwzględnienie nie tylko liczby jego zachowanych egzemplarzy, ale i danych dawnych katalogów i inwentarzy, jak i zakresu recepcji dzieła, jego ewentualnych adaptacji i tłumaczeń. Przekłady na języki wernakularne stanowiły nie tylko potwierdzenie dotychczasowego sukcesu dzieła, ale były także szansą na dotarcie do szerszego grona odbiorców: czytelników, słuchaczy i właścicieli. Zwrócili uwagę, że poszczególne środowiska edukacyjne, społeczne i kulturalne w naturalny sposób preferowały tytuły bliskie im i spełniające ich potrzeby, podkreślając tym samym przewagę celów pragmatycznych czy praktycznych. Niewątpliwie, wpływ na popularność miał fakt, czy posiadanie i użytkowanie danego tekstu wynikało z wydanych nakazów, zaleceń. Zwrócili uwagę, że „niektóre dzieła były szeroko kopiowane, czytane i wykorzystywane przez długi okres czasu, innym razem była to fala tymczasowa, kiedy w specyficznych warunkach, stworzonych przez rozwój historyczny lub ogólnokulturowy, określone pisma nabrały aktualności i znaczenia”. Skonstatowali, że dzieła historiograficzne „były na ogół mniej rozpowszechnione, często miały jedynie znaczenie lokalne i dlatego cieszyły się popularnością na obszarach ograniczonych geograficznie i kulturowo. Większe zainteresowanie wzbudziły kroniki uniwersalne, które mogły znaleźć czytelników wszędzie; niemniej jednak i w ich przypadku na ogół prawdą jest, że zachowały się one w maksymalnie kilkudziesięciu egzemplarzach”.

W literaturze polskiej na problem strat, w kontekście dziejów księgozbiorów na obszarze dawnej Rzeczypospolitej, zwrócił uwagę J. Kaliszuk (2016), pokrótce przybliżając wnioski, do jakich doszli uczeni niemieccy badający dzieje książki na obszarze Cesarstwa (G. Eis, R. Weigand), czy Europy Zachodniej (U. Neddermeyer). W innej pracy (2024) zaakcentował znaczenie zmiany postrzegania książki (rękopisu) w średniowieczu, jej desakralizację i postępującą dostępność oraz powstawanie w kontekście odchodzenia od czytania na głos intymnego związku między książką a jej czytelnikiem, a więc zajęcie przez nią miejsca w sferze emocjonalnej jej odbiorcy. Na losy rękopisów wpływ miało nie tylko upowszechnienie się druku, ale i uchwytne w epoce nowożytnej postawa polegająca na „postrzeganiu książki rękopiśmiennej jako gorszej w stosunku do druku i wobec dominacji papieru jako materiału, dopuszczono możliwość niszczenia rękopisów jako całkowicie zbędnych”, w szczególności, gdy książkę uznano za „nieczytelną”. Podobnie, jak wyżej wymienieni badacze węgierscy, zwrócił uwagę na konieczność rozróżnienia w zasobach zachowanej książki średniowiecznej produkcji rodzimej od importów, zwłaszcza pozyskanych na drodze kolekcjonerstwa. Wskazał, że dzięki projektowi *Manuscripta.pl* można obecnie określić liczbę rękopisów średniowiecznych zachowanych w polskich kolekcjach bibliotecznych, bez uwzględniania manuskryptów przechowywanych w archiwach i znajdujących się w rękach prywatnych, na ponad dziewięć tysięcy zarejestrowanych woluminów. 57% z nich stanowią teksty powstałe w XV stuleciu. „Stan zachowania – przetrwania rękopisu – zależny był od materiału piśmiennego oraz od «masowej» produkcji. Warto porównać to z danymi o dwóch innych grupach rękopisów – niezachowanych oraz fragmentów. W przypadku manuskryptów utraconych nigdy nie będziemy w stanie określić ich liczby, a tym samym odtworzyć «księgozbiory idealne», obejmujące wszystkie książki. [...] [ich – LS] zbiór mógł liczyć kilkadziesiąt tysięcy woluminów”. Za cenne, ale do tej pory niedoceniane źródło, trudne do oszacowania – uznał zachowane fragmenty rękopisów, które postrzegać można z jednej strony jako manuskrypty zachowane, z drugiej – jako rękopisy utracone. Kodykolog z Warszawy zwrócił uwagę na jedną z najważniejszych baz danych, *Fragmentarium.ms*, w której zarejestrowano 4761 jednostek. „4601 obiektów (a więc 97%) to pozostałości z ksiąg pergaminowych, najwięcej pochodzi z jedynej, zresztą wyodrębnionej w bazie, kategorii rękopisów, czyli z rękopisów liturgicznych [...]. Najwięcej zabytków datowanych jest na XIV i XV wiek, co świadczy o tym, że do niszczenia rękopisów i «tworzenia» fragmentów dochodziło już w epoce nowożytnej”.

Polski historyk przywołał w tym kontekście także wyniki badań prowadzonych w Skandynawii na zachowanych w tamtejszych archiwach około pięćdziesięciu tysiącach fragmentów, „służących jako okładki ksiąg archiwalnych administracji królewskiej Szwecji i Danii w XVI i XVII wieku. Fragmenty te pochodzą z co najmniej piętnastu tysięcy rękopisów średniowiecznych. Jak wyliczono, ponad

99% rękopisów średniowiecznych przypadło całkowicie (stan na 2017 r.), w samej Norwegii zachowało się do naszych czasów raptem do piętnastu kodeksów, podczas gdy zachowane fragmenty to liczba dziesięciu tysięcy, które «składają się» na około tysiąc ksiąg łacińskich». J. Kaliszuk przywołał też wyniki badań przeprowadzonych na bazie danych około dwudziestu trzech tysięcy fragmentów zinwentaryzowanych w Archiwum Narodowym w Sztokholmie, które stanowić mają pozostałości „po około jedenastu tysiącach kodeksów z okresu od XI do XVI wieku. Relikty te pochodzą w większości (76%) z ksiąg liturgicznych, następnie z rękopisów prawniczych (ok. 10%), teologicznych (6%) i innych (obejmujących teksty z zakresu hagiografii, filozofii, historii, medycyny itd. – 3%)”. W odniesieniu do kolekcji szwedzkich przytoczył stanowisko zajęte przez P. Geary’ego, w świetle którego „zachowane fragmenty (ale też zachowane i niezachowane kodeksy) nie mogą być uważane za «fotografię» produkcji i obiegu książki w późnym średniowieczu”, m.in. z tej przyczyny, że „wybór typów rękopisów do zniszczenia na obwoluty [...] był niewątpliwie przypadkowy i zależał od formatu (tworzone w wiekach XVI-XVII akta administracji szwedzkiej miały format *quarto*) oraz użyteczności (katolickie księgi liturgiczne po reformacji były nieprzydatne w Szwecji)”. Uzyskanie rzetelnego obrazu w tym aspekcie utrudnia fakt, że część manuskryptów, które dostarczyły materiału do sporządzania opraw kodeksów, mogła trafić do Szwecji dopiero w okresie nowożytnym jako łupy wojenne z innych krajów.

J. Kaliszuk zwrócił też uwagę w kontekście rekonstrukcji utraconych zasobów rękopisów na ich „odwzorowania graficzne” (podobizny kart, edycje źródłowe niezachowanych współcześnie kodeksów).

„Brak inwentarzy bibliotecznych (średniowiecznych i nowożytnych), danych proveniencyjnych, problemy z datowaniem i ustaleniem miejsca powstania oraz przechowywania utrudniają, a niekiedy uniemożliwiają określenie rozmiarów księgozbiorów średniowiecznych. Można się jednak pokusić o wskazanie pewnych prawidłowości [...]. Przede wszystkim – z jednej strony – większe szanse na przetrwanie miał, ze względu na trwalszy materiał piśmienny, rękopis pergaminowy niż papierowy (prawo jakości). Z drugiej strony, większe szanse miał rękopis papierowy z XV wieku, ponieważ produkcja rękopiśmienna była obfitsza (prawo ilości). [...] Na przetrwanie rękopisu (ale też na wtórne jego wykorzystanie jako makulatury) miało wpływ wiele czynników (nigdy jeden), jak: materiał piśmienny (pergamin, papier), format, oprawa (lub jej brak, sposób wykonania, typ), staranność wykonania (estetyka, czytelność tekstu, rodzaj pisma), zawartość (treść, a w konsekwencji funkcje rękopisu), ponadto – miejsce przechowywania książki (księgozbiór instytucjonalny/prywatny, miejsce w obrębie księgozbioru), przemieszczenia zbiorów, intensywność użytkowania, formacja intelektualna i duchowa właściciela/czytelników, kultura osobista czytelników oraz liczba jednostek w danej kategorii rękopisów (np. godzinki, księgi liturgiczne lub statuty synodalne). Wszystkie te

czynniki – których zresztą w wielu przypadkach nie jesteśmy w stanie stwierdzić – decydowały o losie każdej książki rękopiśmiennej.

Teoretycznie pod względem formy większe szanse przetrwania miał rękopis pergaminowy, iluminowany i oprawiony, a więc cenny ze względów estetycznych lub kulturowych [...]. Na przeciwległym biegunie znajdowałby się rękopis papierowy, nieoprawny, pisany niestaranną kursywą gotycką i pozbawiony jakichkolwiek zdobień.

Pod względem zawartości i pełnionych funkcji większe szanse miał kodeks teologiczny w księgozbiornie klasztornej i naukowy w księgozbiornie uniwersyteckim – znaczenie miał stosunkowo krótki czas lub mała intensywność użytkowania. Zdecydowanie mniejsze szanse miały rękopisy codziennego użytku (szkolne, liturgiczne, medyczne) [...] Paradoksalnie, zwłaszcza w świetle informacji o fragmentach rękopiśmiennych, niewielkie widoki na przetrwanie miały – ze względu na materiał piśmienny (pergamin) i format (folio) – najchętniej używane wtórnie rękopisy liturgiczne i prawnicze, zwłaszcza komentarze do dekretów [...] Najmniejsze szanse miały rękopisy uznane za niebezpieczne: zawierające teksty heretyckie, magiczne, a w warunkach polskich XV wieku nawet teksty w językach rodzimych.

Ze względu na miejsce przechowywania niewątpliwie duży wpływ na stan zachowania miało przechowywanie ksiąg w różnych skarbcach, czy katedralnych [...], czy w szafach pancernych [...]; stosunkowo bezpieczne były książki przechowywane w szafach bibliotecznych w klasztorach”.

Na zakończenie tego przeglądu warto wspomnieć o inicjatywie *Institut de recherche et d’histoire des textes*, przy współpracy z *École nationale des chartes*, dzięki wsparciu której powstaje obecnie baza danych, koncentrująca się na spisanych w języku łacińskim dziełach i odniesionym przez nie sukcesie, z uwzględnieniem ich geograficznego zasięgu (*Fama Auctorum Medii Aevi. Œuvres latines médiévales a succès*). Zawiera ona na obecnym etapie prac 1674 dzieła i 21 725 rękopisów. P. Bourgain, prezentując tę inicjatywę, świadom był toczącej się od lat dyskusji. Podkreślał on, że miarą sukcesu danego tekstu nie może być tylko liczba jego zachowanych rękopisów, a ocena utraconych manuskryptów zależna jest od dużej liczby parametrów. Zwrócił również uwagę, że im w większej liczbie egzemplarzy jest zachowane dane dzieło, tym większym ryzykiem obarczona jest ocena jego popularności i ogólnej liczby powstałych egzemplarzy. Elastycznie też należy określać liczbę zachowanych egzemplarzy dzieła, od której można je uznać za „bestseller”; nie można bowiem ustalać kryteriów popularności na tym samym poziomie dla tekstów różnego typu. Dla dzieł o tematyce świeckiej, badacz uznał za miarę ich popularności liczbę 30 zachowanych egzemplarzy, a dla dzieł o tematyce religijnej i filozoficznej – 40.

Próg ten – co podkreślił D. Stutzmann – został określony niżej, niż proponował to B. Guenée, w celu precyzyjniejszej oceny sukcesu i większego jego zróżnicowania. Dla obu badaczy granica ta została „skorelowana z gatunkami i typami tekstów, a za ich pośrednictwem ze sposobami przechowywania”. D. Stutzmann podkreślił przy tym zasadność uwzględnienia propozycji zgłoszonych przez Th. Hayego (zob. powyżej). Zwrócił również uwagę, że brak zachowania danego dzieła nie musi świadczyć, że nie odniosło ono krótkotrwałego, czy nawet olśniewającego sukcesu w średniowieczu. Za element sprzyjający popularności dzieła w średniowieczu uznał prawdziwe lub domniemane informacje o autorze oraz – nawiązując do wniosków Th. Hayego – gatunek literacki, do którego dzieło można zaliczyć. W tym ostatnim przypadku, proponował zastosowanie obecnych, a nie średniowiecznych, kryteriów ich zaszeregowania. Za istotny czynnik decydujący o możliwości kopiowania i zachowania dzieła poczytywał również jego objętość.

C. Cardelle de Hartmann w kontekście prac w ramach *FAMA*, zwróciła uwagę, że sama liczba zachowanych rękopisów danego dzieła może okazać się zwodniczą, albowiem „w różnych kontekstach historycznych ta sama liczba rękopisów może równie łatwo oznaczać szerokie rozpowszechnienie, jak ograniczoną transmisję. Należy zachować ostrożność w stosunku do liczb i traktować statystyki jedynie jako punkt wyjścia. Dostarczają one cennych danych, które należy jednak interpretować, biorąc pod uwagę charakterystykę rękopisów oraz okoliczności ich kopiowania i przechowywania. [...] Straty rękopisów były bardzo zróżnicowane w zależności od niebezpieczeństw, na jakie były one narażone w każdym regionie i każdej epoce”. Podkreśliła również, że U. Neddermeyer operując dużą ilością danych nie wziął pod uwagę „okoliczności historycznych”.

W jej ocenie rękopisy o starszej metryce miały większą szansę na zachowanie się. Nawiązując do ustaleń E. Dekkersa i A. Hoste (zob. powyżej) stwierdziła, że dostrzeżony przez tych badaczy paradoks wskazuje na pewne problemy związane ze sposobem transmisji tekstu. Wprowadzenie minuskuły karolińskiej spowodowało, że cieszące się popularnością teksty kopiowano za pomocą nowego pisma, łatwiejszego do odczytania. Starsze ich kopie przechowywano tylko wówczas, gdy zachowały się w dobrym stanie. Dzieła czytane rzadziej zachowały się w proporcjonalnie większej liczbie egzemplarzy przedkarolińskich, ponieważ nie uległy zniszczeniu poprzez zaczytanie, a zostały na tyle docenione, że chciano zachować możliwość ich lektury. W ocenie C. Cardelle de Hartmann, analogiczne następstwa wiązały się z tekstami, które dostępne były w luźnych składkach. Po ich oprawieniu prawdopodobnie eliminowano te, które stanowiły kopie, a zachowywano te, które nie zostały skopiowane. Jednak zmiana medium nie zawsze miała takie same konsekwencje. Rzadziej użytkowane teksty, spisane na papirusie, mogły zachować się przez dłuższy czas, ale ze względu na materiał, na jakim zostały spisane, nie miały takich szans przetrwania, jak uwiecznione na pergaminie, a szczególnie oprawione w formie kodeksu. Tak więc wiedza

o liczbie rękopisów zachowanych z danego stulecia, wymaga także uwzględnienia innych ich walorów: „na przykład zmniejszenie liczby kopii w wieku X może wiązać się ze zmniejszeniem aktywności skryptoriów, mniejszym zainteresowaniem tekstem lub po prostu faktem, że w IX wieku kopiowano dużą liczbę wysokiej jakości rękopisów, które nadal pozostawały w użytkowaniu. Wzrost liczby rękopisów może oznaczać albo wzmoczenie zainteresowania tekstem, albo konieczność wymiany bardzo zniszczonych rękopisów. Stopień wykorzystania zachowanych egzemplarzy i zidentyfikowanych fragmentów może dostarczyć nam cennych informacji”. Przy ocenie stanu zachowania średniowiecznej książki należy więc brać pod uwagę stopień wykorzystania zachowanych egzemplarzy i zidentyfikowanych fragmentów tekstów, a także dane uzyskane na drodze pośredniej („popularność” tekstu u innych autorów, wzmianki w testamentach, inwentarzach, katalogach, aktach darowizny itd). Szczególną ostrożność należy zachować w przypadku analizy cytatów, albowiem autorzy w wiekach średnich mogli czerpać je nie z oryginalnego tekstu, a od innych autorów, którzy wykorzystali wcześniej dany tekst. Adnotacje w ówczesnych inwentarzach czy katalogach nie tylko są nieprecyzyjne, zwykle bowiem nie wymieniają wszystkich tekstów znajdujących się w kodeksie, ale i mogą podawać błędne atrybucje, związane z autorem lub tekstem. Przy ocenie popularności tekstu należy też uwzględnić dokonane z niego excerpty, komentarze, tłumaczenia oraz to, co badaczka określiła jako tzw. recepcja rozproszona (*réception diffuse*), czyli „dyfuzję tematów, motywów, argumentów, zwrotów, a nawet gatunków literackich inspirowanych dziełami, które odniosły sukces”, to wszystko na przestrzeni dłuższego okresu i w sposób tak szeroki, że nie świadczy to o bezpośrednim oddziaływaniu badanego utworu. W kontekście popularności tekstów podniosła kwestię, że funkcjonowanie niektórych z nich (np. pieśni) może nie dawać rzetelnego obrazu ich oddziaływania, analogicznie jak funkcjonowanie części z nich (np. listy, wiersze, pieśni) na luźnych kartach czy składkach, co sprzyja ich zatracie. Teksty z zakresu liturgiki, przeznaczone do głośnego odczytywania, zwykle miały szersze grono odbiorców niż utwory stanowiące przedmiot indywidualnego użytku⁵⁵.

⁵⁵ G. Görz i U. Rautenberg zwrócili uwagę, że hipotezy stawiane przez U. Neddermeyera nie zawsze są jasne i jednoznacznie sformułowane, a procedury i wyniki natury statystycznej często niejasne i wątpliwe. Za takież uznali określenie przez niego „głównie ze względu na większą przejrzystość” współczynnika strat na 15. Szereg zastrzeżeń wyraził też E. Buringh (2011). Ten ostatni wskazał też na słabość przesłanek, na jakich J.L. Cisne wyprowadził swoje wnioski, a mianowicie uwzględnienie zbyt małego, ograniczonego zestawu danych, co nie pozwala na rygorystyczne traktowanie uzyskanych wyników. Nawet minimalne niepewności co do liczby rękopisów przypisywanych Bedzie Czcigodnemu lub jakiegokolwiek niewielkie odchylenia w datowaniu mogą prowadzić do zupełnie odmiennych wyników liczbowych. Zwrócił uwagę, że nagła zmiana popularności autora ze stulecia na stulecie, a co za tym idzie kopiowanie jego tekstów w czasie, narusza ważne założenie stosowane w modelu rozwoju biologicznego J.L. Cisne’a, a mianowicie, że taka preferencja powinna być stała w czasie. Tak niski wskaźnik strat, czy też wysoki wskaźnik zachowania się manuskryptów

Konstatując, liczba zachowanych rękopisów danego dzieła nie stanowi wystarczającej przesłanki do określenia tak ilości powstałych w przeszłości jego kopii, jak i określenia stopnia jego popularności. Uwzględnić bowiem należy szereg

„doprowadziłyby do nierealistycznie niskiego poziomu kopiowania rękopisów w Europie w VIII wieku. Szacunkowy poziom kopiowania byłby niewystarczający, aby utrzymać zapasy rękopisów potrzebnych klasztorom i diecezjom na łacińskim Zachodzie w VIII wieku do odprawiania nabożeństw i studiów”. G. Eis, *Von der verlorenen altdeutschen Dichtung*, [w:] *Vom werden altdeutscher Dichtung. Literarhistorische Proportionen*, Berlin 1962, s. 14–16; *Medieval Libraries of Great Britain. A list of Surviving Books*, ed. N.R. Ker, London 1964 (Royal Historical Society Guides and Handbooks, nr 3), s. VIII–XXIX; F. Neumann, *Literarhistorische Proportionen. Gedanken zu „Arbeitsypothesen” von Gerhard Eis*, „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur” (Tübingen) 1964, t. 86, s. 84–85; G. Constable, *The Popularity of Twelfth-Century Spiritual Writers in the Late Middle Ages*, [w:] *Renaissance Studies in Honor of Hans Baron*, ed. A. Molho, J.A. Tedeschi, Firenze 1971, s. 6–13, 22–23 (cyt.), 27–28; E. Kleinschmidt, *Literarische Rezeption und Geschichte. Zur Wirkungsgeschichte von Wolframs „Willehalm” im Spätmittelalter*, „Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte” 1974, t. 48, z. 4, s. 587–589; J. Becker, *Handschriften und Frühdrucke mittelhochdeutscher Epen. Eneide, Tristrant, Tristan, Erec, Iwein, Parzival, Willehalm, Jüngerer Titarel, Nibelungenlied und ihre Reproduktion und Rezeption im späteren und in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1977, s. 221–222; C. Bozzolo, E. Ornato, *Les fluctuations de la production manuscrite à la lumière de l’histoire de la fin du Moyen Âge français*, „Bulletin philologique et historique (jusqu’à 1610) du Comté des travaux historiques et scientifiques” 1978 (wyd. 1980), s. 52–53, oraz [w:] *La face cachée du livre médiéval. L’histoire du livre vue par E. Ornato ses amis et ses collègues*, Roma 1997 (I libri di Viella, t. 10), s. 180–181; B. Bischoff, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979, s. 260; E. Dekkers, A. Hoste, *De la pénurie des manuscrits anciens de ouvrages les plus souvent copiés*, [w:] *Sapientiae doctrina. Mélanges de théologie et de littérature médiévales offerts à Dom Hildebrand Bascour O.S.B.*, éd. R. Hisserte, G. Michiels, D. Van Den Auweele, Louvain 1980 (Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale, nr spec. 1), s. 24–37; B. Bischoff, *Paläographie und frühmittelalterliche Klassikerüberlieferung*, [w:] *idem, Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, t. 3, Stuttgart 1981, s. 56; H.-J. Koppitz, *Fragen der Verbreitung von Handschriften und Frühdrucken im 15. Jahrhundert*, [w:] *Buch und Text im 15. Jahrhundert / Book and Text in the Fifteenth Century. Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 1. bis 3. März 1978 / Proceedings of a Conference held in the Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, March 1–3, 1978. Vorträge*, red. L. Hellinga, H. Härtel, Hamburg 1981 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, t. 2), s. 179–180, 182–185 (cyt. s. 183); B. Schiroke, *Parzivalrezeption im Mittelalter*, Darmstadt 1982 (Erträge der Forschung, t. 174), s. 59–62; C. Bozzolo, E. Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Âge. Trois essais de codicologie quantitative: I. La production du livre manuscrit en France du Nord; II. La constitution des cahiers dans les manuscrits en papier d’origine française et le problème de l’imposition; III. Les dimensions des feuillets dans les manuscrits français du Moyen Âge*, Paris 1983, s. 13–121, zvl. s. 15–17, 21–22, 30, 52, 72–76, 81–89 (cyt. s. 88), 91–100 (cyt. s. 92, 94–95), 104, 114, 118–121; A. Esch, *Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers*, „Historische Zeitschrift” 1985, t. 240, z. 3, s. 555; J. Bumke, *Epenhandschriften. Vorüberlegungen und Informationen zur Überlieferungsgeschichte der höfischen Epik im 12. und 13. Jahrhundert*, [w:] *Philologie als Kulturwissenschaft. Studien zur Literatur und Geschichte des Mittelalters. Festschrift für Karl Stackmann*, red. L. Grenzmann, H. Herkommer, D. Wuttke, Göttingen 1987, 49–50; *Medieval Libraries of Great Britain. A list of Surviving Books. Supplement*, ed. N.R. Ker, A.G. Watson, London 1987 (Royal Historical Society Guides and Handbooks, nr 15), s. VII; R. McKitterick, *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge-

innych czynników, wymienianych przez badaczy. Mając na uwadze przedmiot naszych zainteresowań w niniejszym tekście, a szczególnie rozpowszechnienie w źródłach łacińskojęzycznych, od schyłku XIII w. po XV stulecie, motywu

New York-Melbourne 1989, s. 163; eadem, *Carolingian Book Production: Some Problems*, „The Library” Ser. 6, t. 12, 1990, nr 1, s. 1-33; R. Weigand, *Vincenz von Beauvais. Scholastische Universalchronistik als Quelle volkssprachiger Geschichtsschreibung*, Hildesheim-Zürich-New York 1991 (Germanistische Texte und Studien, t. 36), s. 82-100, zwł. s. 97-98; B. Bischoff, *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*, tłum. M.M. Gorman, Cambridge-New York-Melbourne 1994 (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology, t. 1), s. 116; A. Esch, *Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers*, [w:] idem, *Zeitalter und Menschenalter. Der Historiker und die Erfahrung vergangener Gegenwart*, München 1994, s. 57-58; R. McKitterick, *Script and Book Production*, [w:] *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, wyd. eadem, Cambridge 1994, s. 221-247; B. Bischoff, *Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages*, tłum. D. Ó Cróinín, D. Ganz, Cambridge-New York-New-Rochelle 1996, s. 208; U. Neddermeyer, *Möglichkeiten und Grenzen einer quantitativen Bestimmung der Buchproduktion im Spätmittelalter*, „Gazette du livre médiéval” 1998, nr 26, s. 23-32; idem, *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Interesse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte*, t. 1: *Text*, Wiesbaden 1998 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, t. 61), s. 30, 49-52, 72-81, 87; W.-V. Ikas, *Martinus Polonus’ Chronicle of the Popes and Emperors*, s. 331-332; G. Görz, U. Rautenberg, *Medienwechsel bibliometrisch. Kurzrezension zu Uwe Neddermeyer: Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Interesse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München t. 61)*, Wiesbaden: Harrassowitz 1998. 2 Teile. Teil 1: 556 S. (Text), Teil 2: S. 558-972 (Anlagen), „International Association of School Librarianship” (IASL online) 2001, https://www.iaslonline.lmu.de/index.php?vorgang_id=2334 [dostęp 15.08.2024]; R. Schieffer, *Zur Dimension der Überlieferung bei der Erforschung narrativer Quellen des Mittelalters*, [w:] *Von Fakten und Fiktionen. Mittelalterliche Geschichtsdarstellungen und ihre kritische Aufarbeitung*, red. J. Laudage, Köln-Weimar-Wien 2003 (Europäische Geschichtsdarstellungen, t. 1), s. 65, 68, 71; H. Wijsman, *Manuscrits illustrés dans les Pays-Bas bourguignons. Quelques remarques quantitatives*, „Gazette du livre médiéval” 2003, nr 43, s. 23-33 (cyt. s. 30); J.L. Cisne, *How Science Survived: Medieval Manuscripts ‘Demography’ and Classic Texts’ Extinction*, „Science” 2005, n.s. t. 307, nr 5713, s. 1305-1307; E. Buringh, J.L. van Zanden, *Charting the «Rise of the West». Manuscripts and Printed Books in Europe, a Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries*, „The Journal of Economic History” 2009, t. 69, nr 2, s. 409-445; E. Buringh, *Medieval Manuscript Production in the Latin West. Explorations with a Global Database*, Leiden-Boston 2011 (Global Economics History Series, t. 6), s. 7-9, 16, 19-21, 23, 70, 115, 118, 179-181, 224, 226-227, 229, 235-237, 241-246, 248-251, 253-254, 264-268, 277, 313-314 (cyt. s. 7); B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l’Occident médiéval* (Collection historique), Paris 2011, s. 248-299 (cyt. s. 270-271); E.L. Eisenstein, *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe*, t. 1-2, Cambridge-New York-Melbourne 2013, s. 11; P. Bourgain, L. Light, *Bestsellers*, s. 2-10 (cyt. s. 3,4); E. Buringh, *The Role of Cities in Medieval Book Production: Quantitative Analyses*, [w:] *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*, ed. M. Mostert, A. Adamska, Turnhout 2014 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, t. 28), s. 119-177; Th. Haye, *Verlorenes Mittelalter. Ursachen und Muster der Nichtüberlieferung mittellateinischer Literatur*, Leiden-Boston 2016 (Mittellateinische Studien und Texte, t. 49), s. 1-249, 635-638, zwł. s. 1-11 (cyt. s. 1-2), 29, 94, 99-100, 109-126, 132-137, 150, 189, 191, 208-209, 240, 635-636; J. Kaliszuk, *Rekonstrukcja księgozbioru zniszczonego: przykład przedwojennego zbioru*

św. Stefana jako pierwszego króla Węgrov, za pośrednictwem kroniki Marcina z Opawy, oraz – w przypadku Węgiev – wnioski dotyczące stanu zachowania tego dzieła, do których doszli tamtejsi badacze (zob. powyżej) zaakcentować należy rolę tego czynnika, na który zwrócili uwagę Cs. Csapodi i E. Madas, jak również C. Bozzolo, E. Ornato, E. Buringh i C. Cardelle-Hartmann, a mianowicie na znaczenie kontekstu historycznego, czy też okoliczności historycznych.

W ocenie W.-V. Ikasa (2002) najwięcej rękopisów, spośród znanych zachowanych przekazów kroniki Marcina, powstało na terenie Świętego Cesarstwa Rzymskiego (bez uwzględnienia terytoriów w Italii i Francji) – 177, a następnie w Italii – 115 oraz Anglii – 83. V. Bažant (2021) ogólnie stwierdził, że najznaczniejsza liczba łacińskojęzycznych manuskryptów dzieła Marcina (ponad 100) zachowała się w Italii oraz na Wyspach Brytyjskich. Czeski badacz podkreślił też stosunkowo szybkie jego rozpowszechnienie się, o czym świadczą datowane na XIII w. rękopisy, zachowane w bibliotekach we Włoszech, Anglii, Czechach i Polsce. W.-V. Ikaś zwrócił uwagę, że kronika Marcina występuje w kodeksach, łącznie z innymi dziełami historiograficznymi, co prowadzi do jednorodności formy. Za miarę popularności dzieła (zob. też powyżej) uznał (2001) dokonane w Europie w stuleciach XIV–XV tłumaczenia na języki wernakularne (angielski, niemiecki, francuski, włoski, kastylijski), oraz – co jest niezwykle, wyjątkowe w przypadku zabytków średniowiecznej historiografii – przekłady na języki grecki, ormiański i perski. W jego ocenie, popularność dzieła Marcina w przypadku Wysp Brytyjskich nie ograniczała się tylko do XIV w., ale obejmowała również XV stulecie. Na próżno jednak szukać *Chronicon pontificum et imperatorum*

średniowiecznych rękopisów łacińskich Biblioteki Narodowej, [w:] *De nuptiis Philologiae et libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. A.P. Lew, P. Pludra-Żuk, Warszawa 2016, s. 47-51; P. Bourgain, *Introduction*, [w:] *Succès des textes latins dans l'Occident médiéval. Approche méthodologique autour du projet FAMA*. Études réunies par idem, F. Siri, Paris 2020 (Études et recontres de l'École des chartes, t. 59), s. 5-11; D. Stutzmann, *Auteurs, genres, date de rédaction: comment étudier les facteurs de succès pour les œuvres recensées dans la base FAMA*, [w:] *Succès des textes latins dans l'Occident médiéval. Approche méthodologique autour du projet FAMA*. Études réunies par P. Bourgain, F. Siri, Paris 2020 (Études et recontres de l'École des chartes, t. 59), s. 13-49, zwł. s. 13-14 (cyt. s. 14), 21, 26, 28, 39-40; C. Cardelle de Hartmann, *Succès et insuccès des textes*, s. 53-59 (cyt. s. 53, 55, 57); P. Bourgain, *Sur les succès des textes latins au Moyen Âge*, [w:] *Fama Auctorum Medii Aevi. Œuvres latines médiévales a succès*, fama.irht.cnrs.fr//fr/ [dostęp 4.09.2024]; P. Cermanová i in., *Přenos vědení*, s. 18-21 (cyt. s. 19, 21); J. Kaliszuk, *Wiele żywotów średniowiecznej książki rękopiśmiennej*, [w:] *Codices et fragmenta. Średniowieczny kodeks rękopiśmienny w aspekcie historycznego trwania*, red. M. Jakubek-Raczkowska, M. Czyżak, Toruń 2024 (Studia nad skryptorium i spuścizną rękopiśmienną średniowiecza, t. 4), s. 13-21 (cyt. s. 14, 17, 18, 19, 20-21). Zob. też: K. Langosch i in., *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, t. 2: *Überlieferungsgeschichte der mittelalterlichen Literatur*, Zürich 1964, s. 18–19; U. Kindermann, *Einführung in die lateinische Literatur des mittelalterlichen Europa*, Turnhout 1998, s. 31-34; B. Van den Abeele, *La fauconnerie au Moyen Age. Connaissance, affaitage et medecine des oiseaux de chasse d'apres les traites latines*, [Paris] 1994 (Collection „Sapience”), s. 19.

Marcina z Opawy (niem. Troppau) w zestawieniu dzieł historiografii średniowiecznej według ich popularności, sporządzonym przez B. Guenée'go. Zasygnalizował on jedynie, że był to tekst popularny, a jednym z czynników, które zdecydowały o jego rozpowszechnieniu, była jego zwięzłość. Zdaniem W.-V. Ikasa (2001), pominięcie tej kroniki przez francuskiego historyka przy ustalaniu szacunków ilościowych było konsekwencją tego, że jej rękopiśmienna tradycja była zbyt rozległa, aby historyk francuski – dodajmy, publikujący wyniki swojej pracy pierwotnie w 1980 r. – mógł sobie z nią na ówczesnym etapie badań poradzić i z tego powodu powstrzymywał się od podawania jakichkolwiek dokładnych liczb. Czescy badacze, przyczyn popularności kroniki Marcina dostrzegali nie tylko w jej zwięzłości, czy użyteczności jako źródła faktów historycznych, ale także w jej nowatorskim charakterze jako narzędzia formalnie porządkującego historię w schemacie tabelarycznym⁵⁶.

W kontekście popularności kroniki Marcina pod uwagę wziąć zapewne należy także inne czynniki, jak: jej uniwersalny charakter, znaczenie miejsca jej powstania (kuria rzymska) oraz rola zakonów w jej rozpowszechnieniu, postępująca alfabetyzacja społeczeństw, upowszechnienie papieru jako nośnika tekstu, spadające ceny sporządzania książek czy wzrastająca rola kolekcji pozaklasztornych. Niezależnie od tego, czy przychylimy się do propozycji B. Guenée czy P. Bourgain'a, dotyczących określania miary sukcesu średniowiecznego tekstu, kronika Marcina z Opawy jawi się jako „bestseller”, co potwierdza rozpowszechnione za jej pośrednictwem określenie św. Stefana jako pierwszego króla Węgrów.

Część badaczy nie wzięła pod uwagę wagi niektórych czynników wpływających na losy książek, na jakie szczególną uwagę zwrócili ich węgierscy koledzy, czyli strat spowodowanych w większej skali niż przeciętna wojnami, a pamiętać też należy o wpływie na stan zachowania zasobów tychże roli klęsk żywiołowych (powódzie, pożary), o roli których dobitnie wyraził się Ryszard de Bury (*1287–†1345) w *Philobiblon*: „Wojna bowiem rozmiotła nas po cudzych krajach, straszliwie nas oszpeciła, poraniła i srogo okaleczyła, pogrzebała nas ziemia, zalało morze, pożarł ogień, zabiły nas rozmaite rodzaje śmierci i zniszczenia [...] Nieskończone są szkody, które bunty i wojny wyrządziły księgom.” (tłum. J. Kasprowicz)⁵⁷.

⁵⁶ W.-V. Ikaś, *Martinus Polonus' Chronicle of the Popes and Emperors*, s. 330-335, 341; idem, *Martin von Troppau (Martinus Polonus)*, s. 1, 7-25, 331; B. Guenée, *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval* (Collection historique), Paris 2011, s. 250-252, 281; P. Cermanová i in., *Přenos vědení*, s. 20, 113-114, 117, 258-264 (art. V. Bažanta).

⁵⁷ „Per bella namque ad patrias peregrinas distrahimur, obruncamur, vulneramur et enormiter mutilamur, sub terra suffodimur, in mari submergimur, flammis exurimur et omni necis genere trucidamur [...] Caeterum infinita sunt dispendia, quae per seditiones bellorum librorum generi sunt illata“. *Richard of Bury. Philobiblon of de liefde Voor het boek*, wyd. H. Geybels, Leuven 2021 (Documenta Libraria, t. 42), rozdz. VII, s. 66-68; *Richardus de Bury. Philobiblon, czyli o miłości*

Mając to na uwadze, wypada zauważyć, że konstatacja Cs. Csapodiego dotycząca wskazania obszarów historycznych Węgier (Zadunaje, Słowacja, Siedmiogród), w przypadku których zachowała się tylko część zasobów tamtejszej średniowiecznej książki, znajduje analogie w odniesieniu do sporządzonej przez Gy. László mapy zachowanych, względnie potwierdzonych źródłowo oraz hipotetycznych lokalizacji 48 kościołów, przede wszystkim zlokalizowanych na obszarze Słowacji (zwł. Spisz (węg. Szepes(ség)), Siedmiogrodu (zwł. S(z)eklerszczyzna (węg. Székelység)) oraz w mniejszej skali Zadunaja (węg. Dunántúl), w których od końca XIII w. powstawały malowidła ściennie, nawiązujące do motywów znanych z tzw. legendy o królu św. Władysławie (węg. Szent László-legenda). T. Kerny (2000) określiła wiek XIV i pierwszą połowę następnego stulecia jako okres rozkwitu tego rodzaju malarstwa. W oparciu o zachowany materiał źródłowy, Gy. László doszedł do wniosku, że przedstawienia te lokalizowano w świątyniach, odgrywających w przeszłości ważną rolę, powiązanych czy to z monarchą, czy też z jego świeckimi lub duchownymi dostojnikami, a obszary te określił, podobnie jak wcześniej Zs. Lukács, jako istotne z punktu widzenia obrony granic państwa. W naszej ocenie z uchwytnej korelacji ustaleń Cs. Csapodiego dotyczących zachowania się zasobów średniowiecznej książki na Węgrzech, pokrywających się z danymi dotyczącymi poświadczonych i hipotetycznych lokalizacji legendy obrazowej o św. Władysławie, możnaby wysnuć wniosek, że to burzliwe dzieje centralnych Węgier wpłynęły na stan zachowania się tak książek, jak i malowideł. Czy inaczej to ujmując, brak poświadczonego oddziaływania legendy obrazowej o św. Władysławie na obszarze centralnych Węgier stanowiłby dodatkowy argument, przemawiający za zasadnością stanowiska zajętego przez Cs. Csapodiego⁵⁸.

Gdyby kierować się przywołanymi ustaleniami L. Mezey'a i Cs. Csapodiego dotyczącymi strat w zasobach książki średniowiecznej na Węgrzech, trzeba by było uznać, że aby zachowała się jedna rękopiśmienna kopia kroniki Marcina zwanego Polakiem, nie tyle powstała, co użytkowana w królestwie spadkobier-

do ksiąg, tłum. J. Kasproicz, Gdańsk 1992, rozdz. VII, s. 55-56; Th. Haye, *Verlorenes Mittelalter*, s. 2, 82; J. Kaliszuk, *Wiele żywotów średniowiecznej książki rękopiśmiennej*, [w:] *Codices et fragmenta. Średniowieczny kodeks rękopiśmienny w aspekcie historycznego trwania*, red. M. Jakubek-Raczkowska, M. Czyżak, Toruń 2024 (Studia nad skryptorium i spuścizną rękopiśmienną średniowiecza, t. 4), s. 12

⁵⁸ Gy László, *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*, Kolozsvár 1943, s. 99; Zs. Lukács, *A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben*, [w:] *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*, red. L. Mezey, Budapest 1980, s. 173; Gy. László, *A Szent László-legenda középkori falképei*, Budapest 1993 (Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára, nr 4), zwł. mapa na wyklejkach książki, s. 54-55, 107, 183, 249, 251; T. Kerny, *Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája*, [w:] B.J. Hankovszky OP, T. Kerny, Z. Móser, *Ave rex Ladislaus*, Budapest 2000, s. 35, mapa na wyklejkach książki; T. Kerny, *László király ikonográfiája*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 6: *Kolostorhálózat-Lestyán*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2006, s. 431-432, 436-437, 438.

ców „świętych królów i książąt”, którego dzieło – w odróżnieniu od *Perty dekretu* – nie zostało wydane wówczas drukiem, ich liczba musiałaby pierwotnie wynosić nawet ok. 100 egzemplarzy! Jednak przytoczone spostrzeżenia szeregu badaczy, jak i okoliczność, iż zasoby węgierskiej książki średniowiecznej zachowały się głównie z obszaru dzis. Słowacji, Siedmiogrodu i Zadunaja, wśród których nie jest znana żadna kopia kroniki Marcina, skłaniają do zachowania większej ostrożności w tej materii.

Mając na uwadze kwestię źródła wzmianki o Stefanie jako pierwszym koronowanym monarsze Węgrów wykorzystanego przez Marcina z Opawy, istotne znaczenie może mieć towarzysząca jej informacja, w świetle której chrztu synowi Gézy udzielił św. Wojciech. Jak akcentował L. Veszprémy, w XII–XV-wiecznym dziejopisarstwie czeskim i polskim św. Wojciech występuje jako ten, który dokonał nawrócenia Węgier i Polski. Sam zaś kult św. Wojciecha na Węgrzech funkcjonował w powiązaniu z osobą św. Stefana i jego rolą związaną z powołaniem do życia organizacji kościelnej⁵⁹. Zdaniem R. Grzesika (2003), „wiadomość o ochrzczeniu Stefana przez biskupa praskiego po raz pierwszy pojawiła się w 1083 r. w *Legendzie większej o królu św. Stefanie*. Hagiografia pierwszego koronowanego władcy Węgier przekazała to przekonanie również dziejopisarstwu”. W swojej wcześniejszej pracy (1999) poznański historyk wskazał jako źródło tej informacji bardziej ogólnie żywoty św. Stefana, a w jeszcze innej (2002) – obydwie legendy św. Stefana, tzw. większą oraz LSSH⁶⁰. W *Legenda maior S. Stephani regis* brak jest jednak wzmianki o przyszłym monarsze jako pierwszym (spośród swojego ludu), który uzyskał koronę⁶¹. Tym samym źródłem była tu najprawdopodobniej, zawierająca informację o dokonaniu chrztu przez biskupa Praży, LSSH, wykorzystana przez Marcina czy to bezpośrednio, jak formułuje to R. Grzesik⁶², bądź – czego nie można *a priori* wykluczyć – za pośrednictwem

⁵⁹ L. Veszprémy, *Szent István, a ténitő*, s. 35, 37–38.

⁶⁰ R. Grzesik, *Kronika węgiersko-polska*, s. 53–55; *Żywot św. Stefana, króla Węgier*, s. 67, przyp. 63 (cyt.). W ocenie Gy. Ember’a dzieło Hartvika cieszyło się ogólnym poważaniem, niejednokrotnie powoływano się na nie w węgierskich dokumentach królewskich i papieskich. Gy. Ember, *Szent István a középkori magyar történetírásban*, 1938, s. 269 oraz [w:] *Emlékkönyv Szent István király*, 1988, s. 619.

⁶¹ Por. *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 5, s. 380–381.

⁶² Poznański historyk mając na uwadze przekaz Marcina pisał wręcz o drugim nurcie, w jego rozumieniu węgierskiej tradycji o św. Wojciechu. Ten drugi nurt, naszym zdaniem, pomimo oddziaływania na tekst kroniki Marcina legendy napisanej przez Hartvika, nie nazwalibyśmy „węgierskim”, poprawniej raczej, nawiązując do imienia autora *Chronicon pontificum et imperatorum* „martyniańskim”, albowiem zredagowany przez niego, czerpiący z żywota świętego tekst, informujący o Stefanie jako pierwszym królu Węgrów i dokonaniu chrztu władcy przez św. Wojciecha, literalnie identyczny, znaleźć można – jak wyżej zaznaczyliśmy – w około 75% źródeł zestawionych przez A.F. Gombosa (zob. powyżej). Sam zresztą R. Grzesik stwierdza, że dzieło Marcina „pozwoiliło włączyć ten epizod do polskiej tradycji rocznikarskiej”. *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor*, rozdz. 4, s. 406; R. Grzesik, *Święty Wojciech w środkowoeuropejskiej tradycji hagio-*

jakiegoś innego, jak wszystko wskazuje, dziś nam nieznanego źródła⁶³. Niezależnie od powyższego, nie można sądzić, że to sam dziejopis z Opawy powiązał z osobą Stefana ten liczebnik porządkowy, który jako taki pojawia się w wielu miejscach jego kroniki, w związku z koniecznością odróżnienia od siebie postaci poszczególnych papieży i cesarzy noszących te same imiona, albowiem określenie „sanctus Stephanus rex Ungarorum” byłoby wystarczająco komunikatywne.

Wiadomo, że Marcin z Opawy był także autorem nie tylko kroniki, ale i szeregu kazań. D. Wójcik, H. Manikowska, D. Gacka zwracając uwagę na wiązane z nim *sermones de sanctis* obejmujące prawie 150 dni wspomnień świętych, napisane w latach 60–tych XIII w., prawdopodobnie przed 1267 r., a więc gdy przebywał w kurii, uznały, że cieszyły się one powodzeniem, o czym świadczy 68 zidentyfikowanych rękopisów, w tym 8 zawierających – jak się sądzi – pełną kolekcję kazań penitencjariusza. D. Wójcik oceniła liczbę samodzielnych kazań Marcina na co najmniej 322, stwierdzając, że cykl *de tempore* obejmuje 177 (178) kazań, a cykl *de sanctis* 145 (148). Jej zdaniem „fakt, że kalendarz świętych zastosowany w kolekcji oraz układ czytań niedzielnych odpowiada liturgii dominikańskiej nasuwa wniosek, że pierwszymi adresatami kolekcji byli współbracia Marcina Polaka – dominikanie. Kazanie poświęcone św. Wojciechowi może wskazywać, że kolekcja powstała z myślą o współbraciach autora z polskiej prowincji zakonu, gdyż jedynie na jej terenach kult św. Wojciecha pozostawał żywy”. Do częściowo odmiennego wniosku doszły H. Manikowska i D. Gacka uznając, że kazania przeznaczone były dla współbraci Marcina, „profesjonalnych kaznodziejów”, ale

graficznej i historycznej, „Studia Źródłoznawcze (Commentationes)” 2002, t. 40, s. 54–55 (cyt. s. 55). Symptomatyczne jest, że Marcin w swojej kronice użył na określenie imienia brata Attyli węgierskiego imienia „Bela” (Béla), zamiast „Bleda” innych źródeł czy „Buda” kronik węgierskich, które poświadczają też je jako imię jednego z „capitanei” Hunów-Węgrów („Bela”, „Wela”, „Wele” itp.). Imienia tego użył przed Marcinem Godfryd z Viterbo (ok. 1125–1202, *Pantheon, Speculum regum*), którego znajomość twórczości przypisuje się dziejopisowi z Opawy. Nie jest więc ono przydatne przy próbie określenia źródła adnotacji kroniki Marcina o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów – zob. *Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum*, wyd. L. Weiland [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 22, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1872, s. 392, 408, 454; *Marcin Polak. Kronika papieży i cesarzy*, s. 45, 55–56, 103, 137; N. Ott, *Attila*, [w:] *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Ser. A: *Lateinische Namen bis 900*, t. 1: *Aba–Bela*, red. J. Ferluga i in., Wiesbaden 1977, s. 179; D. Ludwig, *Bela* (1), [w:] *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte*, t. 1, s. 351–352; N. Ott, *Bleda*, [w:] *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte*, t. 2: *Belaa–Carolus (Magnus). Nachträge*, Wiesbaden 1978, s. 41, 46; *Árpád-kori személynévtár (1000–1301) / Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)*, oprac. K. Fehértói, Budapest 2004, s. 104–105 (*Bela*); A.-D. von den Brincken, *Martin von Troppau*, kol. 163; eadem, *Martin of Opava*, s. 1086.

⁶³ Zestawienie tekstów źródłowych sporządzone przez A.F. Gombosa nie wykazuje żadnego o metryce starszej, niż kronika Marcina z Opawy, zawierającego wzmianki o dokonaniu chrztu św. Stefana przez św. Wojciecha i uzyskaniu przez tego jako pierwszy król Węgrów korony królewskiej. *Catalogus fontium historiae Hungaricae*, passim. Zob. też powyżej, uwagi o stanie zachowania średniowiecznych tekstów.

„nie wydają się być nawet jakoś bardziej adresowane do wiernych w Polsce”. Wskazały tu na, znamienity w ich ocenie, brak kazania o św. Stanisławie⁶⁴. Otwartym w świetle obecnego stanu badań pozostaje pytanie, czy Marcin, który znać musiał LLSH, był autorem kazania na dzień króla św. Stefana, w którym znaleźć się mogła wzmianka o pierwszym koronowanym władcy Węgrów.

Wnioski

Na podstawie zachowanych źródeł można pokusić się o stwierdzenie, że św. Stefana określono jako pierwszego króla Węgrów/Węgier w początkach XII stulecia. Stało się tak z jednej strony na skutek błędu odczytu frazy („pii regis” > „primi regis”) w przypadku sporządzania transumptu dokumentu fundacyjnego Pannonhalmy. Być może pod wpływem tego przypadku, aczkolwiek odegrać tu rolę mogły i inne okoliczności, jak nadinterpretacja zapiski znanej z listu papieża Urbana II skierowanego do króla Węgier Kolomana z 1096 r., mogło dojść do rozpowszechnienia się stosowania motywu pierwszego króla, m.in. w LSSH, w której kanonizowany władca pojawia się jako pierwszy spośród Węgrów, któremu przyszło otrzymać koronę i królestwo, szczególnie w sytuacji, gdyby przyjął za częścią badaczy węgierskich sugestie o związkach autora legendy z opactwem św. Marcina. Zapewne niewiele później także powiązany ze środowiskiem Pannonhalmy autor LSE nazwał Stefana pierwszym królem Węgier/Węgrów.

Za posiadające swoją wagę uznać wypada, mające miejsce w początkach XIII wieku, zalecenie papieża Innocentego III, skierowane do arcybiskupa Kalocsy i jego sufraganów odnośnie czytania w kościołach legendy o św. Stefanie, zidentyfikowanej przez badaczy jako LSSH. Legenda ta, z jednej strony, na ile jest to uchwytne, dostarczała materiału do tworzenia kazań na dzień króla św. Stefana aż po schyłek wieków średnich, z drugiej oddziaływała na twórczość dziejopisarską, wpływając na rozpowszechnienie się toposu pierwszego króla nie tylko na kartach *Historii* archidiacona Splitu Tomasza, *Kroniki papieża i cesarza* Marcina Polaka, ale być może także relacji dominikanina Ryszarda. Tekst zredagowany przez autora z Opawy, w przytłaczający sposób wpłynął na rozpowszechnienie się motywu pierwszego króla w źródłach historiograficznych późnego średniowiecza. Niezależnie od tego w propagowaniu prymatu Stefana rolę odegrać mogły kazania głoszone w kościołach i LSSH.

W przypadku Węgier wziąć jednak należy pod uwagę okoliczność, że w początkach XIII wieku, w genealogii dynastii rządzącej pojawiła się, określona tytułem królewskim, postać Attyli, co na wiele lat, podobnie jak zapewne zna-

⁶⁴ *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, oprac. Th. Kaepelli, t. 3: I–S, Romae 1980, nr 2972 (*Martinus Oppaviensis*), s. 114–115; H. Manikowska, D. Gacka, *Hagiografia a historyczność*, s. 729–730 (cyt. s. 730); D. Wójcik, *Dominikanin Marcin Polak - autor kolekcji kazań „De tempore et de sanctis”*, „Przegląd Tomistyczny” 2003, t. 9, s. 267–274 (cyt. s. 273).

czenie beatyfikacji św. Stefana, powstrzymywało przynajmniej część autorów powstających na tym obszarze kronik, przed nazywaniem Stefana pierwszym królem Węgrów/Węgier. Wystarczająco komunikatywne były bowiem terminy „beatus”, „sanctus”. Dopiero – jak wszystko wskazuje – rubrykator redakcji tzw. narodowej kroniki węgierskiej, spisanej w środowisku franciszkanów w Budzie – wprowadził do korpusu kronik lekcję, zawierającą wzmiankę o Stefanie, jako pierwszym królu Węgrów, pomimo, że Attyla, władca identyfikowanych z Węgrami Hunów, w świetle tych relacji uzyskał wcześniej tytuł królewski.

Na podstawie zachowanych świadectw epoki dostrzec jednak można, że postać Attyli jako przodka Arpadów nie spotkała się z powszechnym uznaniem. Krytycznie wobec tej koncepcji wyrazili się autorzy listu króla Béli IV (1235–1270, *1206–†1270) skierowanego do papieża Innocentego IV (1243–1254), tzw. listu tatarskiego (węg. tatárlevél), opatrzonego jedynie datą dzienną 11 listopada, którego zredagowanie badacze kładą na 1247 r., względnie lata: 1248, 1250–1254 oraz, napisanego wierszem pod piórem nieznanego z imienia augustianina, tekstu znanego z rękopisu powstałego w XIII w., zwanego hymnem do św. Stefana (węg. *Szent István verses zsolozsmja*), którego genezę wiąże się z latami 1280–1290 i środowiskiem arcybiskupa Ostrzyhomia Włodzimierza⁶⁵. Nie można więc wykluczyć, że pojawienie się w rubryce kroniki węgierskiej, skompilowanej przez franciszkanów z Budy, określenia Stefana jako pierwszego króla, było wyrazem świadomego sprzeciwu wobec umieszczania postaci władcy Hunów w genealogii dynastii, znanej wówczas jako „święci królowie i książęta”, aczkolwiek wzięć pod uwagę należy też możliwość, iż autor rubryk, znając czy to LSSH, oparte na niej kazania, względnie *Kronikę papieży i cesarzy* Marcina z Opawy, nie wglębiając się w sam tekst kroniki węgierskiej, za jednym z tych źródeł określił Stefana jako pierwszego króla.

Istotne znaczenie, począwszy od XIII wieku, gdy genealogia Arpadów wzbogaciła się o istotne ogniwo, za jakie uchodzić się zdaje władca Hunów, mogła mieć okoliczność, że sylwetka Stefana stała się symbolem przeciwstawienia się kultowi Attyli poprzez promowanie jako wzorca postaci zwalczającego pogaństwo, kanonizowanego w 1083 r., króla Węgier, prawodawcy, postrzeganego jako twórca zarówno organizacji Kościoła na Węgrzech, jak i samego państwa.

Zapewne w przypadku niektórych źródeł liczyć się też trzeba z tym, że wzmianka o św. Stefanie jako pierwszym królu Węgrów/Węgier pojawiła się, szczególnie w zabytkach powstałych w początkach XII stulecia, w sytuacji, gdy postać Attyli nie zagościła jeszcze na kartach kronik węgierskich, czy też później, w sposób do pewnego stopnia naturalny, biorąc pod uwagę, iż w tym okresie miejsce miało szereg koronacji kolejnych władców. Szczególne znaczenie przypisać jednak należy epoce rządów Kolomana, zwanego „Książkowym”

⁶⁵ Zob. szerzej: L. Spychała, *Węgrzy jako «pars aliqua gentis Massagetum»*, s. 140–142.

(węg. Könyves), a poprawniej „Uczonym”, który – jak podkreśla się w literaturze przedmiotu – w swoim programie politycznym uznawał osobę Stefana jako punkt odniesienia, pomimo, że sam nie pochodził bezpośrednio od świętego władcy⁶⁶. To on, podobnie jak Stefan, wziął udział w rozbudowie organizacji Kościoła na Węgrzech oraz wydawaniu praw. To do Kolomana skierowany był list Urbana II, to za jego rządów nie tylko powstała LSSH, czy transumpt dokumentu fundacyjnego Pannonhalmy, ale być może także LSE.

Bibliografia

Wydawnictwa źródłowe

- Acta legationis Cardinalis Gentilis / Gentilibibornok magyarországi követségének okiratai, 1307–1311*, Budapest 1887 (reprint: Budapest 2000) (Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia / Vatikáni Magyar Okirattár. Ser. 1, t. 2).
- Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század*, wyd. L. Makkai, L. Mezey, Budapest 1960 (Nemzeti Könyvtár. Levelestár).
- Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, t. 1: 1001–1270, wyd. I. Szentpétery, Budapest 1923.
- Árpád-kori oklevelek 1001–1196 / Chartae antiquissimae Hungariae*, wyd. Gy. Györffy, Budapest 1997.
- Bericht des frater Riccardus: Über die Entdeckung Groß-Ungarns zur Zeit Papst Gregors IX.*, [w:] *Der Mongolensturm. Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen 1235–1250*, red. H. Göckenjan, J.R. Sweeney, Graz-Wien-Köln 1985 (Ungarns Geschichtsschreiber, t. 3), s. 67–91.
- Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC*, t. 1–3, wyd. A.F. Gombos, t. 4: *Index*, oprac. Cs. Csapodi, Budapestini 1937–1938 [reprint: Budapest 2011].
- Chronica de gestis Hungarorum e codice picto saec. XIV / Chronicle of the Deeds of the Hungarians from the Fourteenth-Century Illuminated Codex*, wyd. i tłum. J.M. Bak, L. Veszprémy, wstęp N. Kersken, Budapest-New York 2018 (Central European Medieval Texts, t. 9).
- Chronica Hungaro-Polonica*, cz. 1: *Textus cum varietate lectionum*, wyd. B. Karácsonyi, Szeged 1969 (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica, t. 26).
- Chronici Hungarici compositio saeculi XIV.*, wyd. A. Domanovszky, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 1, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 239–505.
- Chronicon Hungarico-Polonicum*, wyd. I. Deér, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 289–320.

⁶⁶ Gy. Kristó, F. Makk, *Az Árpád-ház uralkodói*, s. 138–141, 147–148; M. Font, *Így élt Könyves Kálmán*, s. 24–35; eadem, *Könyves Kálmán és kora*, s. 24–35; eadem, *Koloman the Learned*, s. 25–35; D. Bagi, *Divisio regni. Országmegosztás*, s. 371; idem, *Divisio regni. The Territorial Divisions*, s. 314.

- Chronicon Knauzianum et Chronica minora eidem coniuncta*, wyd. E. Bartoniek, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 321–345.
- Chronicon Monacense*, wyd. A. Domanovszky, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 53–86.
- Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*, t. 1: *Ab anno 1000 usque ad annum 1131*, wyd. Gy. Györffy i in., Budapestini 1992.
- Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen: Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rußland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren*, wyd. H. Dörrie, Göttingen 1956 (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I: Philologisch-historische Klasse, t. 6).
- Dwa teksty do historii Węgier i Tatarów w XIII wieku*, tłum. G. Wodzinowska-Taklińska, oprac. L. Krzywiak, „Studia Historyczne” 1988, t. 31, nr 2, s. 281–306.
- Imre herceg legendája*, ford. J.G. Csóka, [w:] *Árpád-kori legendák és intelmek*, szer. G. Érszegi i in., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1987, s. 62–67, 205–208.
- Jean de Mailly. Abbreviatio in gestis et miraculis sanctorum. Supplementum hagiographicum*, wyd. G.P. Maggioni, Firenze 2013 (Millennio Medievale, t. 97. Testi, t. 21).
- Joannis de Utino Brevis narratio de regibus Hungariae*, [w:] *Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, chronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum...*, wyd. M. Florianus, Lipsiae 1884 (Historiae Hungaricae Fontes Domestici, t. 3), s. 266–275.
- Legenda Sancti Emerici ducis*, wyd. E. Bartoniek, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 441–460.
- Legenda Sancti Stephani regis maior et minor; atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta*, wyd. E. Bartoniek, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 363–440.
- Marcin Polak. Kronika papieży i cesarzy / Martinus Polonus. Chronicon pontificum et imperatorum. Tekst łac. wg wyd. Ludwiga Weilanda (MGH, Scriptores, t. XXII) / Textus Latinus iuxta editionem L. Weiland (MGH Scriptores, vol. XXII) constitutus*, tłum., kom. A. Fabiańska, J. Soszyński, wstęp J. Soszyński, Kęty 2008.
- Martin von Toppau. Chronicon Pontificum et Imperatorum*, wyd. A.-D. von den Brincken (MGH), München 2014, <https://data.mgh.de/ext/epub/mt/mvt020v021r.htm> [dostęp 24.10.2023].
- Martini Oppaviensis Chronicon pontificum et imperatorum*, wyd. L. Weiland [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, t. 22, wyd. G.H. Pertz, Hannoverae 1872, s. 377–475.
- Oklevéltár*, wyd. L. Erdélyi, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, t. 2, red. J. Serédi, Budapest 1938, s. 587–800.
- Ottokar aus der Gaal. Stájer rimes krónika (részletek)*, tłum., wstęp i kom. D. Bagi, Budapest 2023 (Arpadiana, t. 11).

- Relatio fratris Ricardi.* („*De facto Ungarie Magne a fratre Ricardo invento tempore domini Gregorii pape noni*”)., wyd. I. Deér, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, wyd. E. Szentpétery, Budapest 1938 [reprint: Budapest 1999], s. 530–550.
- Richard of Bury. Philobiblon of de liefde Voor het boek*, wyd. H. Geybels, Leuven 2021 (Documenta Libraria, t. 42).
- Richardus de Bury. Philobiblon, czyli o miłości do ksiąg*, tłum. Jan Kasproicz, Gdańsk 1992.
- Sermones compilati in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie*, wyd. E. Petrovich, P.L. Timkovics, Budapest 1993 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. S.n. t. 14).
- Sermones de Sancto Ladislao Rege Hungariae. Középkori prédikációk Szent László királyról (Kétnyelvű kiadás)*, wyd. E. Madas, Debrecen 2004 (ATAΘA. Studia ad philologiam classicam pertinentia, quae in aedibus Universitatis Debreceniensis rediguntur, t. 15).
- Szent Imre legendája*, wyd. L. Erdélyi, [Budapest] 1930 [reprint: Veszprém 1995].
- Szent István király legendái*, tłum. Á. Kurcz, [w:] *Árpád-kori legendák és intelmek*, red. G. Érszegi i in., Budapest 1987, s. 16–63, 187–201.
- Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy / S. Adalberti Pragensis episcopi et martyris Vita prior*, wyd. J. Karwasińska. Warszawa 1962 (Pomniki Dziejowe Polski / Monumenta Poloniae Historica. S.n. t. 4, cz. 1).
- Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum. Archdeacon Thomas of Split. History of the Bishops of Salona and Split*, wyd. O. Perić. tłum. i kom. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J.R. Sweeney, Budapest–New York 2006 (Central European Medieval Texts, t. 4).
- Toma Arhidakon. Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, wstęp, wyd., tłum. O. Perić, kom. M. Matijević Sokol, wraz ze studium autorstwa R. Katičić’a *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, Split 2003.
- Żywoł św. Stefana, króla Węgier, czyli Kronika węgiersko-polska*, tłum., wstęp i kom. R. Grzesik, Warszawa 2003.

Opracowania

- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, red. L. Benkő, L. Kubinyi, L. Papp, t. 3: *Ö–Zs*, Budapest 1976.
- Ariadne. A középkori magyarországi irodalom kéziratának lelőhelykatalógusa*, oprac. Cs. Csapodi, K. Csapodiné-Gárdonyi, Budapest 1995 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei / Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. S.n. t. 34 (109)).
- Az Árpád-kori magyarországi történeti földrajza, 2: Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye / Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae, 2: Comitatus Dobokiensis, Albensis Transilvanensis, Strigoniensis, Albensis, Fogarasiensis, Gömöriensis et Jauriensis*, oprac. Gy. Györffy, Budapest 1987.
- Árpád-kori személynévtár (1000–1301) / Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae (1000–1301)*, oprac. K. Fehértói, Budapest 2004.

- Bagi D., *Divisio regni. Országmegosztás, trónviszály és dinasztikus történetírás az Árpádok, Piastok és Přemslidák birodalmában a 11. és a korai 12. században*, Pécs 2017.
- Bagi D., *Divisio regni. The Territorial Divisions, Power Struggles and Dynastic Historiography of the Árpáds of 11th- and Early 12th-Century Hungary, with Comparative Studies of the Piasts of Poland and the Přemyslids of Bohemia*, tłum. J. Vincz, Budapest 2020 (Árpádiana, t. 2).
- Bárcezi I., *Laskai Osvát*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, t. 2: H–Ö, red. L. Péter, Budapest 2000, s. 1292–1293.
- Bažant V., *Patterns of Reception of the Chronicon pontificum et imperatorum by Martin of Opava in the Late Medieval Lands of the Crown of Bohemia*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung” 2021, t. 129, z. 1, s. 1–21.
- Bažant V., *Reading the Early Church: A Witness from Kutná Horá of the „Chronicon pontificum et imperatorum” by Martin of Opava*, [w:] *Books of Knowledge in Late Medieval Europe: Circulation and Reception of Popular Texts*, red. P. Cermanová, V. Žurek, Turnhout 2021 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, t. 52), s. 229–246.
- Becker J., *Handschriften und Frühdrucke mittelhochdeutscher Epen. Eneide, Tristan, Tristan, Erec, Iwein, Parzival, Willehalm, Jüngerer Titarel, Nibelungenlied und ihre Reproduktion und Rezeption im späteren und in der frühen Neuzeit*, Wiesbaden 1977.
- Békefi R., *A pécsi egyetem*, Budapest 1909.
- Bendefy L., *Fontes authentici itinera (1235–1238) fr. Iuliani illustrantes*, Budapest 1937 (Études sur l’Europe Centre-Orientale / Ostmitteleuropäische Bibliothek, nr 7).
- Bendefy L., *Julianus útleírásának kézirati példányai*, „Levéltári Közlemények” 1935, t. 13, s. 298–301.
- Bendefy L., *Magna Hungaria és a Liber censuum*, Budapest 1943 (A Magyar Őstörténet Kútfoi, t. 2).
- Bériou N., *Les sermons latins après 1200*, [w:] *The Sermon*, red. B.M. Kienzle, Turnhout 2000 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, z. 81–83), s. 363–447.
- Bischoff B., *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin 1979.
- Bischoff B., *Paläographie und frühmittelalterliche Klassikerüberlieferung*, [w:] B. Bischoff, *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, t. 3, Stuttgart 1981, s. 55–72.
- Bischoff B., *Manuscripts and Libraries in the Age of Charlemagne*, tłum. M.M. Gorman, Cambridge-New York-Melbourne 1994 (Cambridge Studies in Palaeography and Codicology, t. 1).
- Bischoff B., *Latin Paleography. Antiquity and the Middle Ages*, tłum. D. Ó Cróinín, D. Ganz, Cambridge-New York-New-Rochelle 1996.
- Bollók I., *A Szent Imre-legenda*, [w:] *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, t. 1, red. I. Takács, K. Szóvák, M. Monostori, Pannonhalma 1996, s. 341–355.
- Bourgain P., *Introduction*, [w:] *Succès des textes latins dans l’Occident médiéval. Approche méthodologique autour du projet FAMA*. Études réunies par P. Bourgain, F. Siri, Paris 2020 (Études et recontres de l’École des chartes, t. 59), s. 5–11.
- Bourgain P., *Sur les succès des textes latins au Moyen Âge*, [w:] *Fama Auctorum Medii Aevi. Œuvres latines médiévales a succès*, fama.irht.cnrs.fr//fr/ [dostęp 4.09.2024].

- Bourgain P., Light L., *Bestsellers*, New York–Chicago–Paris 2014 (Primes, z. 4).
- Bozzolo C., Ornato E., *Les fluctuations de la production manuscrite à la lumière de l'histoire de la fin du Moyen Âge français*, „Bulletin philologique et historique (jusqu'à 1610) du Comté des travaux historiques et scientifiques” 1978 (wyd. 1980), s. 51–75, oraz [w:] *La face cachée du livre médiéval. L'histoire du livre vue par E. Ornato ses amis et ses collègues*, Roma 1997 (I libri di Viella, t. 10), s. 179–195.
- Bozzolo C., Ornato E., *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen Âge. Trois essais de codicologie quantitative: I. La production du livre manuscrit en France du Nord; II. La constitution des cahiers dans les manuscrits en papier d'origine française et le problème de l'imposition; III. Les dimensions des feuillets dans les manuscrits français du Moyen Âge*, Paris 1983, s. 13–121.
- Bresslau H., *Internationale Beziehungen im Urkundenwesen des Mittelalters*, „Archiv für Urkundenforschung” 1918, t. 6, s. 19–76.
- Brincken A.-D. von den, *Martin of Opava*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 2: J–Z, red. G. Dunphy i in., Leiden–Boston 2010, s. 1085–1088.
- Brincken A.-D. von den, *Martin von Troppau*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, t. 6: *Marienberger Osterspiel–Obderdeutsche Bibeldrucke*, red. K. Ruh i in., Berlin–New York 2010, kol. 158–166.
- Brincken A.-D. von den, *Martin von Troppau*, [w:] *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*, red. H. Patze, Sigmaringen 1987 (Vorträge und Forschungen, t. 31), s. 155–214.
- Brincken A.-D. von den, *Studien zur Überlieferung der Chronik Martins von Troppau*, cz. 1–2, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 1985, t. 41, s. 460–531; 1989, t. 45, s. 551–591.
- Bumke J., *Epenhandschriften. Vorüberlegungen und Informationen zur Überlieferungsgeschichte der höfischen Epik im 12. und 13. Jahrhundert*, [w:] *Philologie als Kulturwissenschaft. Studien zur Literatur und Geschichte des Mittelalters. Festschrift für Karl Stackmann*, red. L. Grenzmann, H. Herkommer, D. Wuttke, Göttingen 1987, s. 45–59.
- Buringh E., *Medieval Manuscript Production in the Latin West. Explorations with a Global Database*, Leiden–Boston 2011 (Global Economics History Series, t. 6).
- Buringh E., *The Role of Cities in Medieval Book Production: Quantitative Analyses*, [w:] *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*, ed. M. Mostert, A. Adamska, Turnhout 2014 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, t. 28), s. 119–177.
- Buringh E., Zanden J.L. van, *Charting the «Rise of the West». Manuscripts and Printed Books in Europe, a Long-Term Perspective from the Sixth through Eighteenth Centuries*, „The Journal of Economic History” 2009, t. 69, nr 2, s. 409–445.
- Cardelle de Hartmann C., *Succès et insuccès de textes: remarques préliminaires*, [w:] *Succès des textes latins dans l'Occident médiéval. Approche méthodologique autour du projet FAMA*. Études réunies par P. Bourgain, F. Siri, Paris 2020 (Études et rencontres de l'École des chartes, t. 59), s. 51–59.
- Cermanová P. i in., *Přenos vědení. Osudy čtyř bestsellerů v pozdně středověkých českých zemích*, Praha 2021 (Studie a prameny k dějinám myšlení v českých zemích, z. 22)

- Cisne J.L., *How Science Survived: Medieval Manuscripts ' „Demography” and Classic Texts ' Extinction*, „Science” 2005, n.s. t. 307, nr 5713, s. 1305–1307.
- Codices Latini medii aevi*, oprac. E. Bartoniek, Budapest 1940 (*Codices manu scripti Latini*, t. 1).
- Constable G., *The Popularity of Twelfth-Century Spiritual Writers in the Late Middle Ages*, [w:] *Renaissance Studies in Honor of Hans Baron*, ed. A. Molho, J.A. Tedeschi, Firenze 1971, s. 3–28.
- Csapodi Cs., *Az 1526 előtt Magyarországon használt kódexekre és nyomtatott könyvekre vonatkozó adatok gyűjtése*, „Ars Hungarica” 1989, t. 17, nr 1, s. 3–5.
- Csapodi Cs., *Ungarische Bibliotheksgeschichte. Vom Mittelalter bis zum Frieden von Szatmár (1711)*, „Gutenberg-Jahrbuch“ 1984, t. 59, s. 332–357.
- Csapodi Cs. (rec.), *Mezey Ladislaus, Fragmenta Latina codium in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis, Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 286 l., L tábla, „Századok”* 1985, t. 119, s. 1040–1043.
- Csóka G., *Pannonhalmi alapítólevél*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.-14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 526.
- Csóka J.L., *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*, Budapest 1967 (*Irodalomtörténeti Könyvtár*, t. 20).
- Csóka J.L., *A pannonhalmi alapítólevél interpolálása*, „Levéltári Közlemények” 1961, t. 32, s. 83–99.
- Csukovits E., *Hungary and the Hungarians. Western Europe's View in the Middle Ages*, Roma 2018 (*Viella Historical Research*, 11).
- Csukovits E., *Magyarországról és a magyarokról. Nyuagt-Európa magyar képe a középkorban*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Történettudományi Intézet, Budapest 2015 (*Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések / Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes*).
- Deér I., *Der Anspruch der Herrscher des 12. Jahrhunderts auf die apostolische Legation*, „Archivum Historiae Pontificae“ 1964, t. 2, s. 117–186.
- Dekkers E., Hoste A., *De la pénurie des manuscrits anciens de ouvrages les plus souvent copiés*, [w:] *Sapientiae doctrina. Mélanges de théologie et de littérature médiévales offerts à Dom Hildebrand Bascour O.S.B.*, éd. R. Hisserte, G. Michiels, D. Van Den Auweele, Louvain 1980 (*Recherches de théologie ancienne et médiévale*, nr spec. 1), s. 24–37.
- Dobrowolski P.T., «*Fides ex auditu*»: *uwagi o funkcji kazania w późnym średniowieczu*, „Przegląd Historyczny” 1990, t. 81, s. 27–58.
- Druga M., *Benediktínske kláštory a ich donátori v Arpádovskom Uhorsku*, Bratislava 2022.
- Eis G., *Von der verlorenen altdeutschen Dichtung*, [w:] G. Eis, *Vom werden altdeutscher Dichtung. Literarhistorische Proportionen*, Berlin 1962, s. 7–27.
- Eisenstein E.L., *The Printing Press as an Agent of Change. Communications and cultural transformations in early-modern Europe*, t. 1–2, Cambridge-New York-Melbourne 2013.
- Ember Gy., *Szent István a középkori magyar történetírásban*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, t. 3, red. J. Serédi, Budapest 1938, s. 257–277.

- Ember Gy., *Szent István a középkori magyar történetírásban*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, red. J. Serédi, Budapest 1988, s. 607–627.
- Erdélyi L., *A pannonhalmi alapítólevél hitelessége*, [w:] *A pannonhalmi Szent–Benedek–Rend története*, red. L. Erdélyi, t. 1: *A pannonhalmi főapátság története*, cz. 1, Budapest 1902, s. 56–111.
- Erdélyi L., *Árpádkor. A magyar állam, társadalom, művelődés legrégebb története 1301-ig*, Budapest 1922.
- Erdélyi L., *Magyar művelődéstörténet*, t. 2.: *A keresztény társadalom szervezése. Az Árpád-királyok kora, 1300–1301*, Kolozsvár 1918.
- Erdélyi L., *Ötven historikus szentistváni emlékművei. Sok tisztázott alapvető probléma*, Budapest-Szeged 1941.
- Érszegi G., *Heribert C.*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 252.
- Érszegi G., *Imre-legenda*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, t. 2: *H–Ö*, red. L. Péter, Budapest 2000, s. 944.
- Érszegi G., *István-legendák*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, t. 2: *H–Ö*, red. L. Péter, Budapest 2000, s. 955–956.
- Érszegi G., *Pannonhalmi alapítólevél*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 9: *Pálffy-rénes forint*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2009, s. 32–33.
- Érszegi G., *Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár)*, [w:] *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, t. 1, red. I. Takács, K. Szovák, M. Monostori, Pannonhalma 1996, s. 47–89.
- Esch A., *Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers*, „Historische Zeitschrift“ 1985, t. 240, z. 3, s. 529–570.
- Esch A., *Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers*, [w:] A. Esch, *Zeitalter und Menschenalter. Der Historiker und die Erfahrung vergangener Gegenwart*, München 1994, s. 39–70.
- Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, t. 2: *Kor–Zs*, red. L. Benkő i in., Budapest 1994.
- Fehér M.J., *Magyar őstörténet egy XV. századi prédikációban*, „Magyar Történelmi Szemle” 1972, t. 3, nr 4, s. 570–581.
- Font M., *Könyves Kálmán és kora*, Szekszárd 1999 (IPF–Könyvtár, t. 1).
- Font M., *Így élt Könyves Kálmán*, [Budapest] 1993.
- Font M., *Koloman the Learned, King of Hungary*, tłum. M. Miklán, Szeged 2001.
- Gerics J., *Szent király avatásának történetéhez*, „Művészettörténeti Értesítő” 1984, t. 33, s. 97–101.
- Gerics J., *Szent király avatásának történetéhez*, [w:] J. Gerics, *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*, Budapest 1995 (Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Könyvek, t. 9), s. 28–42.
- Gombos A.F., *Saint Etienne dans l’historiographie du moyen âge*, „Archivum Europae Centro-Orientalis” 1938, t. 4, z. 1–3, s. 15–114.
- Gombos A.F., *Szent István a középkori külföldi történetírásban*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, t. 3, red. J. Serédi, Budapest 1938, s. 279–324.

- Gombos A.F., *Szent István a középkori külföldi történetírásban*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, red. J. Serédi, Budapest 1988, s. 629–674.
- Göller E., *Zur Geschichte des päpstlichen Schatzes im 14. Jahrh.*, „Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und für Kirchengeschichte“ 1902, t. 16, s. 417–421.
- G. Görz, U. Rautenberg, *Medienwechsel bibliometrisch. Kurzrezension zu Uwe Neddermeyer: Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Interesse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte. (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München t. 61)*, Wiesbaden: Harrassowitz 1998. 2 Teile. Teil 1: 556 S. (Text), Teil 2: S. 558–972 (Anlagen), „International Association of School Librarianship” (IASL online) 2001, https://www.iaslonline.lmu.de/index.php?vorgang_id=2334 [dostęp 15.08.2024].
- Graesse-Benedict-Plechl. *Orbis Latinus. Lexikon lateinischer geographischer Namen des Mittelalters und der Neuzeit*, oprac. H. Plechl, S.-Ch. Plechl, t. 1: A-D, Braunschweig 1972.
- Grodziska-Ożóg K., *Marcin Polak i jego twórczość*, „Nasza Przeszłość” 1983, t. 58, s. 169–201.
- Grzesik R., *Kronika węgiersko-polska. Z dziejów polsko-węgierskich kontaktów kulturalnych w średniowieczu*, Poznań 1999 (Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Wydział Historii i Nauk Społecznych. Prace Komisji Historycznej, t. 56).
- Grzesik R., *Święty Wojciech w środkowoeuropejskiej tradycji hagiograficznej i historycznej*, „Studia Źródłoznawcze (Commentationes)” 2002, t. 40, s. 43–56.
- Guenée B., *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*, Paris 2011 (Collection historique).
- Györffy Gy., *A magyar egyházzervezés kezdeteiről. Újabb forráskritikai vizsgálatok alapján*, „Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei” 1969, t. 18, s. 199–225.
- Györffy Gy., *Święty Stefan I, król Węgier i jego dzieło*, tłum. T. Kapturkiewicz, Warszawa 2003.
- Handschriftenverzeichnis der Stifts-Bibliothek zu Rein*, oprac. W. Steinmetz auf der Grundlage des Handschriftenverzeichnisses in *XENIA BERNARDINA, II.1 (1891) von P.A. Weis*, 1999–2014, na prawach rękopisu, https://unipub.uni-graz.at/obvu-grkataloge_mod/content/titleinfo/2434763 [dostęp 4.10.2023].
- Handschriften-Verzeichniss der Stiftsbibliothek zu Reun*, oprac. A. Weis, [w:] *Die Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte*, t. 1: *Reun, Heiligenkreuz-Neukloster; Zwettl, Lilienfeld*, Wien 1891 (Xenia Bernardina, cz. 2: Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienser-Stifte der oesterreichisch-ungarischen Ordensprovinz, t. 1), s. 1–114.
- Haye Th., *Verlorenes Mittelalter. Ursachen und Muster der Nichtüberlieferung mittellateinischer Literatur*, Leiden-Boston 2016 (Mittellateinische Studien und Texte, t. 49).
- Hóman B., *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, Budapest 1938, s. 45–170.
- Hóman B., *A magyar hún-hagyomány és hún-monda*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, t. 1, red. A. Bárány, Máriabesenyő–Gödöllő 2003 (Historia incognita. Ser. 1: Történettudomány, t. 6: Hóman Bálint munkái, t. 2), s. 39–162.

- Hóman B., *A magyar nép neve a középkori latinságban*, cz. 1–3, „Történeti Szemle“ 1917, t. 6, s. 129–158, 240–258; 1981, t. 7, s. 1–22.
- Hóman B., *A magyar nép neve és a magyar király czime a középkori latinságban*, „Magyar Nyelv” 1918, t. 14, s. 64–67.
- Hóman B., *A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskirtika*, Budapest 1938, s. 191–250.
- Hóman B., *A magyar nép neve és a magyar király czíme a középkori latinságban*, [w:] B. Hóman, *Történetírás és forráskritika*, t. 1, Máriabesenyő–Gödöllő 2003 (Historia incognita. Ser. 1: Történettudomány, t. 6: Hóman Bálint munkái, t. 2), s. 183–237.
- Horváth J. (ifj.), *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest 1954.
- Hungarika-anyagot őrző külföldi könyvtárak címjegyzéke / Liste der ausländischen Bibliotheken, in denen sich Hungarica-Material befindet*, t. 1: *Ausztria-Österreich*, oprac. I. Kovács, Faragó Lászlóné, Budapest 1990.
- Huschner W., *Transalpine Kommunikation im Mittelalter. Diplomatische, kulturelle und politische Wechselwirkungen zwischen Italien und dem nordalpinen Reich (9.–11. Jahrhundert)*, t. 1, Hannover 2003 (Monumenta Germaniae Historica. Schriften, t. 52).
- Ikas W.-V., *Martinus Polonus ‘Chronicle of the Popes and Emperors: a Medieval Best-Seller and its Neglected Influence on Medieval English Chroniclers*, „English Historical Review” 2001, t. 116, nr 466, s. 327–341.
- Ikas W.-V., *Neue Handschriftenfunde zum Chronicon pontificum et imperatorum des Martin von Troppau*, „Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters” 2002, t. 58, s. 521–537.
- Ikas W.-V., *Martin von Troppau (Martinus Polonus), O.P. († 1278) in England. Überlieferungs- und wirkungsgeschichtliche Studien zu dessen Papst- und Kaiserchronik*, Wiesbaden 2002 (Wissensliteratur im Mittelalter. Schriften des Sonderforschungsereichs 226 Würzburg/Eichstätt).
- Implom L., *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez. A rendtartomány alapításától 1526-ig*, Vasvár 2017 (Magyar Domonkos Rend-történet, t. 1).
- Kaliszúk J., *Rekonstrukcja księgozbioru zniszczonego: przykład przedwojennego zbioru średniowiecznych rękopisów łacińskich Biblioteki Narodowej*, [w:] *De nuptiis Philologiae et libri manuscripti, czyli co nowego mówią rękopisy. Zbiór studiów*, red. A.P. Lew, P. Pludra-Żuk, Warszawa 2016, s. 47–64.
- Kaliszúk J., *Wiele żywotów średniowiecznej książki rękopiśmiennej*, [w:] *Codices et fragmenta. Średniowieczny kodeks rękopiśmienny w aspekcie historycznego trwania*, red. M. Jakubek-Raczkowska, M. Czyżak, Toruń 2024 (Studia nad skryptorium i spuścizną rękopiśmienną średniowiecza, t. 4), s. 11–24.
- Karácsonyi J., *A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. [A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások...” – kal kiegészítve]*, red. L. Koszta, Szeged 1988 [reprint].
- Kardos T., *A pécsi Egyetemi Beszédek és a humanizmus*, [w:] *Jubileumi tanulmányok*, t. 1: *A pécsi egyetem történetéből*, red. A. Csizmadia, Pécs 1967, s. 129–162.
- Katičić R., *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, [w:] *Toma Arhiđakon. Historia Salonitana. Povijest salonitanskih i splitskih prvoscvećenika*, wstęp, wyd., tłum. O. Perić, kom.

- M. Matijević Sokol, wraz ze studium autorstwa R. Katičić'a *Toma Archidakon i njegovo djelo*, Split 2003, s. 329–440.
- Kerny T., *Szent László tisztelete és középkori ikonográfiája*, [w:] B.J. Hankovszky OP, T. Kerny, Z. Móser, *Ave rex Ladislaus*, Budapest 2000, s. 30–42.
- Kerny T., *László király ikonográfiája*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 6: *Kolostorhálózat-Lestyán*, red. P. Köszegehy, Budapest 2006, s. 411–453.
- Kertész B., *A 14. századi magyarországi krónika-szerkesztmények utóélete a késő középkorban*, „Századok” 2016, t. 150, nr 2, s. 473–499.
- Kertész B., *A turul-monda Laskai Osvát egyik Szent István-napi prédikációjában*, „Magyar Könyvszemle” 2004, t. 120, nr 4, s. 374–384.
- Kertész B., *Középkori krónikáink és legendáink használatának problémája Laskai Osvát prédikációiban*, [w:] *Plaustrum saeculi. Tanulmányok régi prédikációirodalmunkról*, [t. 1], red. I. Bárczi, Budapest 2004, s. 71–81.
- Kertész B., *Középkori krónikáink és legendáink használatának problémája Laskai Osvát prédikációiban*, http://sermones.elte.hu/?az=315tan_plaus_kebalazs [dostęp 3.11.2023].
- Kertész B., *Krónikasövegek Laskai Osvát prédikációiban*, [w:] *A ferences lelkiesség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, t. 2, red. S. Öze, N. Medgyesy-Schmikli, Piliscsaba-Budapest 2005, s. 669–684.
- Kertész B., *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gestájának utóéletéhez*, „Magyar Könyvszemle” 2005, t. 121, nr 4, s. 373–384.
- Kertész B., *Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gestájának utóéletéhez*, https://sermones.elte.hu/?az=328tan_plaus_kbalazs [dostęp 3.11.2023].
- Kertész B., *Laskai Osvát és a Karthuzi Névtelen magyarországi forrásairól. Feltételezett elbeszélő művek használatának problémája*, „Századok” 2008, t. 14, nr 2, s. 474–490.
- Kertész B., *The Afterlife of the Fourteenth-Century Chronicle Compositions*, [w:] *Studies on the Illuminated Chronicle*, red. J.M. Bak, L. Veszprémy, Budapest 2018 (Central European Medieval Texts. Subsidia, t. 1), s. 181–198.
- Kertész B., *The Hungarian Friars Minor (Franciscan Observants) in the Late Middle Ages: Pelbart de Temesvár and Oswald de Lasko*, [w:] *Infima aetas Pannonica. Studies in Late Medieval Hungarian History*, Red. P.E. Kovács, K. Szovák, Budapest 2009, s. 60–78.
- Kienzle B.M., *Introduction*, [w:] *The Sermon*, red. B.M. Kienzle, Turnhout 2000 (Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental, z. 81–83), s. 143–174.
- Kindermann U., *Einführung in die lateinische Literatur des mittelalterlichen Europa*, Turnhout 1998.
- Klanciczay G., *Žródla, formy i dziedzictwo sakralnego charakteru godności królewskiej w Europie*, tłum. L. Jurek, [w:] *Świat średniowiecza. Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*, red. A. Bartosiewicz i in., Warszawa 2010, s. 552–561.
- Klanciczay T., *Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül*, [w:] T. Klanciczay, *Hagyományok ébresztése*, Budapest 1976, s. 156–165.
- Kleinschmidt E., *Literarische Rezeption und Geschichte. Zur Wirkungsgeschichte von Wolframs ‚Willehalm‘ im Spätmittelalter*, „Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte” 1974, t. 48, z. 4, s. 585–649.

- Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, t. 1: *Fönnmaradt kötetek A–J*; t. 2: *Fönnmaradt kötetek K–Z*; t. 3: *Adatok elveszett kötetekről*, oprac. Cs. Csapodi, K. Csapodiné-Gárdonyi, Budapest 1988–1994 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei / Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, S.n.: Bibliotheca Hungarica, t. 23 (98); t. 31 (106), t. 33 (108)).
- Koppitz H.-J., *Fragen der Verbreitung von Handschriften und Frühdrucken im 15. Jahrhundert*, [w:] *Buch und Text im 15. Jahrhundert / Book and text in the Fifteenth Century. Arbeitsgespräch in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel vom 1. bis 3. März 1978 / Proceedings of a Conference held in the Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, March 1–3, 1978. Vorträge*, red. L. Hellings, H. Härtel, Hamburg 1981 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, t. 2), s. 179–188.
- Körmendi T., *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati forrásainak kritikája*, Budapest 2019 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések / Monumenta Hungariae Historica. Dissertationes).
- Kristó Gy., *Árpádok*, [w:] *Korai magyar történelmi lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 62–65.
- Kristó Gy., *A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae”. „Acta Historica” 1990, t. 90, s. 43–62.
- Kristó Gy., *A történelmi irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*, Budapest 1994 (Irodalomtörténeti füzetek, nr 135).
- Kristó Gy., *Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon*, Budapest 2002 (A Történettudomány Kézikönyve).
- Kristó Gy., *V. István*, [w:] *Korai magyar történelmi lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 294.
- Kristó Gy., Makk F., *Az Árpád-ház uralkodói*, [Budapest] 1995.
- Kulcsár P., *A magyar ősmonda Anonymus előtt*, „Irodalomtörténeti Közlemények” 1987–1988, t. 91–92, nr 5–6, s. 523–545.
- László Gy., *A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben*, Kolozsvár 1943.
- László Gy., *A Szent László-legendája középkori falképei*, Budapest 1993 (Tájak-Korok-Múzeumok Könyvtára, nr 4).
- Langosch K., *i in.*, *Geschichte der Textüberlieferung der antiken und mittelalterlichen Literatur*, t. 2: *Überlieferungsgeschichte der mittelalterlichen Literatur*, Zürich 1964.
- Longère J.P., *Predigt. Ursprünge und Recht*, [w:] *Lexikon des Mittelalters*, red. G. Avella-Widhalm *i in.*, t. 7: *Planudes bis Stadt (Rus’)*, München 1999, kol. 171–174.
- Ludwig D., *Bela (1)*, [w:] *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Ser. A: *Lateinische Namen bis 900*, t. 1: *Aba–Bela*, red. J. Ferluga *i in.*, Wiesbaden 1977, s. 351–352.
- Lukács Zs., *A Szent László legenda a középkori magyar falképfestészetben*, [w:] *Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez*, red. L. Mezey, Budapest 1980, s. 161–185.
- Macartney C.A., *The Medieval Hungarian Historians. A Critical and Analytical Guide*, Cambridge 1953.
- Madas E., *A „pécsi egyetemi beszédek”*, „Buksz. Budapesti Könyvszemle” 1996, t. 8, nr 4, s. 415–419.

- Madas E., *A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon 1275–1300: A „Pécsi egyetemi beszédek”*, [w:] *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*, red. L. Jankovits *i in.*, Budapest 2008, s. 78–89.
- Madas E., *A prédikáció szerepe és átalakulása a 13. században*, „Vigilia” 2000, t. 65, nr 2, s. 105–108.
- Madas E., *Die heiligen ungarischen Könige in zisterziensischen Legendarien am Ende des 12. bis Anfang des 13. Jahrhunderts*, [w:] *Zisterziensersisches Schreiben im Mittelalter – Das Skriptorium der Reiner Mönche. Beiträge der Internationalen Tagung im Zisterzienserstift Rein, Mai 2003*, red. A. Schwob, K. Kranich-Hofbaur, Bern-Berlin-Bruxelles 2005 (Jahrbuch für Internationale Germanistik, t. 71), s. 219–229.
- Madas E., *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század végéig*, Debrecen 2002 (Csokonai Universitas Könyvtár, t. 25), s. 132–196.
- Madas E., *Laskai Osvát*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 6: *kolostorhálózat-Lestyán*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2006, s. 399.
- Madas E., *Temesvári Pelbárt*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 11: *Széchényi-teuton lovagrend*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2011, s. 431–432.
- Madas E., *Temesvári Pelbárt*, [w:] *Új magyar irodalmi lexikon*, red. L. Péter, t. 3: *P–Zs*, Budapest 2000, s. 2232–2233.
- Madas E., *A „Pécsi egyetemi beszédek”*, [w:] *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok*, red. M. Boda *i in.*, Pécs 2000, s. 19–28.
- Madas E., *Studium summae veritatis (Über die Fünfkirchner Universitätspredigten)*, [w:] *Die ungarische Universitätsgründung und Europa*, red. M. Font, L. Szögi, Pécs 2001, s. 51–58.
- Madas E., *Un genre littéraire: la prédication. Réalité hongroise et contexte européen*, [w:] *Les Hongrois et l’Europe: conquête et intégration*, red. S. Csernus, K. Korompay, tłum. Ch. Philippe *i in.*, Paris–Szeged 1999 (Publications de l’Institut Hongrois de Paris), s. 394–410.
- Madas E., *Zur Geschichte der Dominikanerpredigt im Ungarn des 13.–14. Jahrhunderts*, [w:] *„swer sinen vriunt behaltet, das ist lobelich”*. *Festschrift für András Vizkelety zum 70. Geburtstag*, red. M. Nagy *i in.*, Piliscsaba–Budapest 2001, s. 143–156.
- Madas E., Monok I., *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig*, [Budapest 1998]
- Madzsar I., *Szent Imre herceg legendája*, „Századok” 1931, t. 65, s. 35–61.
- Makk F., *II. István*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 292–293.
- Makk F., *III. István*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 293.
- Makk F., *IV. István*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 293–294.
- Mályusz E., *A Thuróczy-krónika és forrásai*, Budapest 1967.
- Mályusz E., *Krónika-problémák*, „Századok” 1966, t. 100, s. 713–762.
- Mályusz E., *Krónika-problémák*, [w:] E. Mályusz, *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*, wyd. I. Soós, Budapest 2003 (Társadalom és Művelődéstörténeti tanulmányok, t. 30), s. 231–278.

- Manikowska H., Gačka D., *Hagiografia a historyczność, czyli o historii w hagiografii i hagiografii w służbie historii*, [w:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. J. Banaszekiewicz, A. Dąbrowka, P. Węcowski, Warszawa 2018, s. 657–748.
- Matijević-Sokol M., *Archdeacon Thomas of Split (1200–1268) – a Source of Early Croatian History*, „Review of Croatian History” 2007, t. 3, nr 1, s. 251–269.
- Matijević-Sokol M., *Toma Arhidakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002 (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture, nr 3).
- Matijević-Sokol M., *Toma Arhidakon Splićanin (1200.–1268.). Nacrt za jedan portret*, „Povijesni prilozi” 1996, t. 14, s. 117–135.
- Matijević-Sokol M., *Toma Arhidakon Splićanin (1200.–1268.). Nacrt za jedan portret*, [w:] M. Matijević-Sokol, *Studia mediaevalia selecta. Rasprave i prinosi iz hrvatske srednjovjekovne povijesti*, Zagreb 2020, s. 109–125.
- McKitterick R., *The Carolingians and the Written Word*, Cambridge-New York-Melbourne 1989.
- McKitterick R., *Carolingian Book Production: Some Problems*, „The Library” 1990, ser. 6, t. 12, nr 1, s. 1–33.
- McKitterick R., *Script and Book Production*, [w:] *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*, ed. R. McKitterick, Cambridge-New York-Oakleigh 1994, s. 221–247.
- Medieval Libraries of Great Britain. A List of Surviving Books*, ed. N.R. Ker, London 1964 (Royal Historical Society Guides and Handbooks, nr 3).
- Medieval Libraries of Great Britain. A list of Surviving Books. Supplement*, ed. N.R. Ker, A.G. Watson, London 1987 (Royal Historical Society Guides and Handbooks, nr 15).
- Mezey L., *A hazai legrégebb könyvtörténet új forrásterülete*, „Könyvtári Figyelő” 1975, t. 21, s. 303–308.
- Mezey L., *Fragmenta codicum. Egy új forrásterület feltárása (1974. január–1975. július)*, „A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei” 1978, t. 30, nr 1–2, s. 65–90.
- Mierau H.J., *Die lateinischen Papst-Kaiser Chroniken des Spätmittelalters*, [w:] *Handbuch Chroniken des Mittelalters*, red. G. Wolf, N.H. Ott, Berlin-Boston 2016, s. 105–125.
- Mikó G., *Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg. Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása*, „Történelmi Szemle” 2013, nr 1, s. 1–22.
- Mikó G., *Mátyás király „krónikás könyve” egy 16. századbeli törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez*, [w:] *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*, red. G. Mikó, B. Péterfi, A. Vadas, Budapest 2012, s. 573–586.
- Mrozowicz W., Spychała L., *Tradycja o królach węgierskich we wrocławskiej kompilacji kronikarskiej ze schyłku średniowiecza*, [w:] *Dux, milites et clerici, mercatores et scriptores... Z badań nad dziejami elit w średniowieczu i dobie nowożytnej*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2021 (Scripta Historica Mediaevalia, t. 6), s. 101–131.
- Neddermeyer U., *Möglichkeiten und Grenzen einer quantitativen Bestimmung der Buchproduktion im Spätmittelalter*, „Gazette du livre médiéval” 1998, nr 26, s. 23–32.
- Neddermeyer U., *Von der Handschrift zum gedruckten Buch. Schriftlichkeit und Interesse im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Quantitative und qualitative Aspekte*, t. 1:

- Text*, Wiesbaden 1998 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, t. 61).
- Neumann F., *Literarhistorische Proportionen. Gedanken zu „Arbeitshypothesen“ von Gerhard Eis*, „Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur“ (Tübingen) 1964, t. 86, s. 83–106.
- Ott N., *Attila*, [w:] *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Ser. A: *Lateinische Namen bis 900*, t. 1: *Aba–Bela*, red. J. Ferluga *i in.*, Wiesbaden 1977, s. 158–180.
- Ott N., *Bleda*, [w:] *Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Ser. A: *Lateinische Namen bis 900*, t. 2: *Belaa–Carolus (Magnus)*. *Nachträge*, red. J. Ferluga *i in.*, Wiesbaden 1978, s. 41–47.
- Ott N.H., *Johannes de Utino*, [w:] *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, t. 4: *Hildegard von Hürnheim–Koburger; Heinrich*, red. K. Ruh *i in.*, Berlin–New York 2010, kol. 785–788; t. 11: *Nachträge und Korrekturen*, red. B. Wachinger *i in.*, Berlin–New York 2010, kol. 801–803.
- Petrovics E., *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény (a müncheni kódex)*, [w:] *Jubileumi tanulmányok*, t. 1: *A pécsi egyetem történetéből*, red. A. Csizmadia, Pécs 1967, s. 163–223.
- Pommerol M.-H. Jullien de, *La bibliothèque de Boniface VIII*, [w:] *Libri, lettori e biblioteche dell’Italia medievale (secoli IX–XV)*. *Fonti, testi, utilizzazione del libro. Atti della Tavola rotunda italo-francese (Roma 7–8 marzo 1997)*, red. G. Lombardi, D. Nebbiai Dalla Guarda, Paris-Roma 2000, s. 487–506.
- Querét-Podesta A., *La prologue de la Vie de Saint Emeric du manuscrit 1944/II de l’Ossolineum de Wrocław et la diffusion des chroniques médiévales hongroises en Pologne*, [w:] *Mundus et litterae. Studia ofiarowane Profesorowi Wojciechowi Mrozowiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2023, s. 145–155.
- Rókay P., *Krónikatanulmányok*, Debrecen 1999.
- Schieffer R., *Zur Dimension der Überlieferung bei der Erforschung narrativer Quellen des Mittelalters*, [w:] *Von Fakten und Fiktionen. Mittelalterliche Geschichtsdarstellungen und ihre kritische Aufarbeitung*, red. J. Laudage, Köln-Weimar-Wien 2003 (Europäische Geschichtsdarstellungen, t. 1), s. 63–77.
- Schirok B., *Parzivalrezeption im Mittelalter*, Darmstadt 1982 (Erträge der Forschung, t. 174).
- Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, t. 3: *I–S*, oprac. Th. Kaepelli, Romae 1980.
- Šegvić K., *Toma Splićanin, državnik i pisac, 1200.–1268. Njegov život i njegovo djelo*, Zagreb 1927.
- Soszyński J., *Kronika Marcina Polaka i jej średniowieczna tradycja rękopiśmienna w Polsce*, Warszawa 1995 (Studia Copernicana, t. 34).
- Soszyński J., *Sacerdotium — imperium — studium. Władze uniwersalne w późnośredniowiecznych kronikach martyniańskich*, Warszawa 2006.
- Spychała L., *Chronicon Knauzianum*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 1: *A–I*, red. G. Dunphy *i in.*, Leiden-Boston 2010, s. 356–357.
- Spychała L., *Chronicon Monacense*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 1: *A–I*, red. G. Dunphy *i in.*, Leiden-Boston 2010, s. 370–371.

- Spychała L., «*Dux Attila*» i «*Stephanus [...] primus rex Hungarorum*». *Uwagi na marginesie problematyki źródeł i metody pracy autora HISTORII BISKUPÓW SALONY I SPLITU*, [w:] *Mundus et litterae. Studia ofiarowane Profesorowi Wojciechowi Mrozowiczowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. M. Goliński, S. Rosik, Wrocław 2023, s. 115–143.
- Spychała L., *Węgrzy jako «pars aliqua gentis Massagetum»*. *Ślady późnoantycznej i wczesnośredniowiecznej uczoności w dziele Tomasa archidiakona Splitu*, cz. 2/2, „*Studia Antiquitatis et Medii Aevi Incohantis*” 2024, t. 9, s. 110–173.
- Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižnicach / Codices Latini medii aevi bibliothecarum Slovaciae*, oprac. J. Sopko, Martin 1981 (Stredoveké kódexy Slovenskej Provenienencie / Codices Medii Aevi, qui in Bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur, t. 1).
- Stutzmann D., *Auteurs, genres, date de rédaction: comment étudier les facteurs de succès pour les œuvres recensées dans la base FAMA*, [w:] *Succès des textes latins dans l'Occident médiéval. Approche méthodologique autour du projet FAMA*. Études réunies par P. Bourgain, F. Siri, Paris 2020 (Études et recontres de l'École des chartes, t. 59), s. 13–49.
- Szabados Gy., *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*, Budapest 2006.
- Szabó G.F., *A vám a középkori magyar helységnevekben*, „*Névtani Értesítő*” 1999, t. 36, s. 59–65.
- Szelestey N.L., *A seitzi legendárium Szent István-legendája*, „*Magyar Könyvszemle*” 1991, t. 107, nr 1–2, s. 1–19.
- Szentpétery I., *Szent István király oklevelei*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, t. 2, red. J. Serédi, Budapest 1938, s. 145–146.
- Szentpétery I., *Szent István király oklevelei*, [w:] *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*, red. J. Serédi, Budapest 1988, s. 325–394.
- Szovák K., *Legenda Sancti Emerici ducis. (Szent Imre herceg legendája)*, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, red. E. Szentpétery, Budapest 1999, s. 777–779.
- Szovák K., *Stephani regis maior et minor, atque Legenda ab Hartvico episcopo conscripta (Szent István kisebb és nagyobb legendája valamint a Hartvik püspök által írt legenda)*, [w:] *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, red. E. Szentpétery, Budapest 1999, s. 771–776.
- Thoroczkay G., *A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban*, „*Fons*” 2003, t. 10, nr 1, s. 21–64.
- Thoroczkay G., *A Hartvik-legenda a XIX–XX. századi történetírásban (historiográfiai áttekintés)*, [w:] G. Thoroczkay, *Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok*, Budapest 2009 (TDI–Könyvek, t. 9), s. 171–214.
- Thoroczkay G., *Szent István okleveleiről*, „*Századok*” 2009, t. 143, nr 6, s. 1385–1421.
- Thoroczkay G., *Szent István okleveleiről*, [w:] G. Thoroczkay, *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*, Budapest 2016, s. 45–78.
- Thoroczkay G., *Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája*, [w:] *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*, t. 1, red. I. Takács, K. Szovák, M. Monostori, Pannonhalma 1996, s. 90–109.

- Thoroczkay G., *Szent István pannonhalmi oklevelének historiográfiája*, [w:] *Szent István és az államalapítás*, red. L. Veszprémy, Budapest 2002 (Nemzet és Emlékezet), s. 237–263.
- Timkovics P., *A „pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere*, „Irodalomtörténeti Közlemények” 1979, t. 83, nr 1, s. 1–14.
- Tóth S., *Magyar és lengyel Imre-legendák*, Szeged 1962 (Acta Universitatis Szegedien-sis. Acta Historica, t. 40).
- Török J., *Szent Imre a történelmi kutatások világánál*, [w:] *Doctor et apostol. Szent István-tanulmányok*, red. J. Török, Budapest 1994 (Studia Theologica Budapestinensia. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának Sorozata, t. 10), s. 199–211.
- Tringli I., *Idoneitas*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 278.
- Tringli I., *Legitimitás*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 401.
- Új magyar életrajzi lexikon*, t. 4: L–Ö; t. 6: Sz–Zs, red. L. Markó, Budapest 2002–2007.
- Van den Abeele B., *La fauconnerie au Moyen Age. Connaissance, affaitage et medecine des oiseaux de chasse d’apres les traites latines*, [Paris] 1994 (Collection „Sapience”).
- Vargha D., *Költői szépségek Szent Imre ősgendájában*, „Györi Szemle” 1933, t. 4, s. 43–51, 79–92.
- Veszprémy L., „Történetünk küllőibe merész kézzelbele markolta”. *Gentilis bíboros magyarországi olvasmányaihoz*, „Ars Hungarica” 2013, t. 39, nr 1, s. 230–235.
- Veszprémy L., *A magyar őstörténet és a honfoglalás a középkori magyar krónikákban*, [w:] *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*, t. 1, red. Á. Molnár, Budapest 2005, s. 97–116.
- Veszprémy L., *Drágyi Tamás vilákrónikája*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 2: Calcagnini–Falkoner, red. P. Kőszeghy, Budapest 2004, s. 250.
- Veszprémy L., *Egy késő középkori vilákrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója*, „Századok” 2010, t. 144, nr 2, s. 465–484.
- Veszprémy L., *Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters*, [w:] *Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus*, red. G. Kosellek, Frankfurt am Main 1997 (Tagungsberichte der Stiftung Haus Oberschlesien, t. 7), s. 225–236.
- Veszprémy L., *Nyugati források a 9. századi Pannoniáról*, [w:] *A honfoglaláskor írott forrásai*, red. L. Kovács, L. Veszprémy, Budapest 1996 (A honfoglalásról sok szemmel, t. 2), s. 153–162.
- Veszprémy L., *Pannonia*, [w:] *Korai magyar történeti lexikon (9.–14. század)*, red. Gy. Kristó, P. Engel, F. Makk, Budapest 1994, s. 526.
- Veszprémy L., *Relatio fratris Ricardi. (Riccardus testvér jelentése)*, [w:] *Scriptores reum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, t. 2, red. E. Szentpétery, Budapest 1999, s. 786–787.
- Veszprémy L., *Royal Saints in Hungarian Chronicles, Legends and Liturgy*, [w:] *The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, red. L.B. Mortensen, Copenhagen 2006, s. 217–245.

- Veszprémy L., *Szent István, a térítő a hazai krónikás hagyományban*, [w:] „Hol vagy, István király?” *A Szent István-hagyomány évszázadai*, red. S. Bene, Budapest 2006, s. 28–38.
- Veszprémy L., *Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe) / History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh–Mid Thirteenth Century)*, Budapest 2019 (Rerum Fides. t. 2).
- Veszprémy L., *Troppai Márton (Martin von Troppau) a középkori magyar historiográfiában*, „Századok” 1996, t. 130, nr 4, s. 978–985.
- Vizkelety A., *Drágyi Tamás*, [w:] *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*, t. 2: *Calcagnini-Falkoner*, red. P. Kőszeghy, Budapest 2004, s. 249–250.
- Vizkelety A., *Johannes de Utino világkrónikája későbbi kiegészítésekkel, magyar krónika-függelékkel*, [w:] *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, Budavári palota 1985. november 12–1986. február 28*, red. A. Vizkelety, Budapest 1985, nr 144, s. 144.
- Vizkelety A., *Scriptor – redactor – auctor*, [w:] *Le statut du scripteur au Moyen Age. Actes du XIIe colloque scientifique du Comité international de paléographie latine (Cluny, 17–20 juillet 1998)*, red. M.-C. Hubert, E. Poulle, M.C. Smith, Paris 2000 (Matériaux pour l’Histoire, t. 2), s. 145–150.
- Vizkelety A., *Szent Imre herceg legendája*, [w:] *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, Budapest, Budavári palota 1985. november 12–1986. február 28*, red. A. Vizkelety, Budapest 1985, nr 18, s. 86–87.
- Vizkelety A., *Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino*, [w:] *De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert, dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken*, red. W. Milde, W. Schuder, Berlin-New York 1988, s. 289–309.
- Vizkelety A., *Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino*, [w:] A. Vizkelety, *Ad fontes. Válogatott tanulmányok / Ausgewählte Schriften. Ünnepi kötet Vizkelety András 80. születésnapjára / Festgabe für András Vizkelety zum 80. Geburtstag*, red. K. Berzeviczy *i in.*, Budapest 2011, s. 285–305.
- Weigand R., *Vincenz von Beauvais. Scholastische Universalchronistik als Quelle volkssprachiger Geschichtsschreibung*, Hildesheim-Zürich-New York 1991 (Germanistische Texte und Studien, t. 36).
- Weisz B., *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*, Budapest 2013 (MTE Adattárak / MHH Elenchi).
- Wijsman H., *Manuscrits illustrés dans les Pays-Bas bourguignons. Quelques remarques quantitatives*, „Gazette du livre médiéval” 2003, nr 43, s. 23–33.
- Wójcik D., *Dominikanin Marcin Polak – autor kolekcji kazań „De tempore et de sanctis”*, „Przegląd Tomistyczny” 2003, t. 9, s. 255–279.
- Worm A., *Johannes de Utino*, [w:] *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, t. 1: *A–I*, red. G. Dunphy *i in.*, Leiden-Boston 2010, s. 876–878.
- Zalán M., *Árpád-kori magyar vonakozású kéziratok az osztrák kolostorok kéziratárában*, „Pannonhalmi Szemle” 1926, t. 1, nr 1, s. 46–62.

Lesław Spychała – dr, historyk-mediewista, adiunkt, pracownik naukowo-dydaktyczny w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego. Zainteresowania badawcze: problematyka historiografii wieków średnich, historia średniowiecznej książki i kolekcji bibliotecznych, historia Węgier w wiekach średnich, problematyka etnogenezy i *origines gentium*, cywilizacje ludów Wielkiego Stepu.

e-mail: leslaw.spychala@uwr.edu.pl